

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

GAZZÂLÎ'DE KALP-AKIL İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Cevdet KILIÇ

HAZIRLAYAN
Fatih ACUN

ELAZIĞ–2012

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
İSLAM FELSEFESİ BİLİM DALI

GAZZÂLÎ'DE KALB-AKIL İLİŞKİSİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Doç. Dr. Cevdet KILIÇ

HAZIRLAYAN

Fatih ACUN

Jürimiz, tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonunda bu yüksek lisans tezini oy birliği / oy çokluğu ile başarılı saymıştır.

Jüri Üyeleri:

- 1. Prof. Dr. Adem TUTAR**
- 2. Doç. Dr. Cevdet KILIÇ**
- 3. Yrd. Doç. Dr. Enver DEMİRPOLAT**

F. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla bu tezin kabulü onaylanmıştır.

Prof. Dr. Erdal AÇIKSES
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ÖZET**Yüksek Lisans Tezi****Gazzâli’de Kalb-Akıl İlişkisi****Fatih ACUN****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı****İslam Felsefesi Bilim Dalı****Elazığ – 2012; Sayfa: IX + 96**

Gazzâli XI. ve XII. asırlarda yaşamış bir İslam düşünürüdür. Gazzâli yaşadığı çağı Ehl-i Sünnet anlayışıyla yorumlayan bir âlimdir. Bu aydın hem kendi yaşadığı döneme hem de günümüz Müslümanlarına ışık tutmaktadır. Gazzâli yaşadığı dönemin geçerli olan ilim dallarını araştırmış ve o ilim dallarında uzman olmuştur. Gazzâli’nin hayatı, yaşadığı dönemin özellikleri ve onun ilmi kişiliği üzerinde etkili olmuştur. Gazzâli, kalb, akıl, ruh, nefis kavramlarını birbirine yakın anlamlarda kullanmıştır. Kalb-akıl ilişkisi Gazzâli’nin hayatında önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Ona göre akıl, eşyanın hakikatini belli bir sınıra kadar anlar. Aklın anlamadığı metâfizik gerçeklikler kalb gözü denen bir algılamayla gerçekleşir. Kalbin nefsanî arzu ve isteklerden uzaklaştığı müddetçe melekût âlemine doğru bir yönü olacaktır. Bu noktada insanın kalbi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazzâli, Kalb, Akıl, Ruh, Nefs.

ABSTRACT

Master Thesis

Heart-Mind Relationship Of Ghazzali

Fatih ACUN

The University of Firat

The Institute of Social Science

Department of Philosophy And Religion

Discipline of Islam Philosophy

Elazığ – 2012; Page: IX + 96

Ghazzali who lived between XI and XII centuries is an Islamic thinker. Ghazzali is a scholar interpreting the era, in which he lived, with the idea of Ahl al-Sunnah. This scholar sheds light not only on his own time but also on today's muslims. Ghazzali searched for the acceptable branches of the science of his time and specialized in the fields of those sciences. Ghazzali's life was effective on the characteristics of time in which he lived and on his scholarly personality. Ghazzali used the meanings of heart, mind, spirit and soul concepts close to each other. Heart –mind relationship gave rise to significant changes in Ghazzali's life. In his mind, Intelligence can understand the truth of the goods up to a limited of certain moments. The metaphysical truths that cannot be understood by the mind of a humman being probably emerge from a perception of a heart-eye. As the heart of a human being diverges from humanly request and desire, it will have a way to heavenly realm. The heart of a human being is very important in this point of view.

Key Words: Ghazzali, Heart, Mind, Spirit, Humanly Desire.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
ABSTRACT.....	III
İÇİNDEKİLER	IV
ÖN SÖZ	VI
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ.....	12
1.1. Gazzâlî'nin Yetiştği Ortam.....	12
1.2. Hayatı.....	14
1.3. Eserleri	15
1.4. İlmi Şahsiyeti	16

İKİNCİ BÖLÜM

2.GAZZÂLÎ'NİN İLİMLERİ ELEŞTİRİSİ VE KALB-AKIL KAVRAMLARI ..	18
2.1. Gazzâlî ve İlimler.....	18
2.1.1. Kelâm.....	18
2.1.2. Felsefe	19
2.1.3. Tasavvuf.....	23
2.2. Gazzâlî'ye Göre Kalb ve Akıl Kavramları	26
2.2.1. Kalb Kavramı.....	26
2.2.2. Akıl Kavramı	31

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GAZZÂLÎ DÜŞÜNCESİNDE KALB VE AKIL KAVRAMLARININ ANALİZİ	43
3.1. Gazzâlî Düşüncesinde Kalb	43
3.1.1. Kalbin Hakikati.....	44
3.1.2. Kalbin Halleri	51
3.1.3. Kalbin Hastalıkları	59
3.2. Gazzâlî Düşüncesinde Akıl.....	65

3.2.1. Aklın Hakikâti.....	65
3.2.2. Aklın Değeri	74
3.2.3. Aklın Mertebeleri.....	77
3.2.4. Aklın Sınırlılıkları.....	81
3.3. Gazzâli Düşüncesinde Kalb-Akıl İlişkisi.....	83
SONUÇ	90
BİBLİYOGRAFYA	93
ÖZGEÇMİŞ	96

ÖN SÖZ

Din, insanlık tarihinin en eski ve en temel olgularından biridir. Dinin yaşandığı bir bölgede düşüncenin ortaya çıkmaması düşünülemez. Din, insanların düşüncelerini, hayata bakış açısını değiştiren bir özelliğe sahip olduğu gibi düşüncelerin de dine yön verdiği görülmektedir. İnsanın düşünmesini sağlayan iki yönü bulunmaktadır. İnsanda düşünme olayı, kalb ve aklın etkileşimiyle meydana gelmektedir. İnsanın düşüncesinde kalb ve aklın hangisinin daha etkili olduğu insanın yaşadığı her dönemde tartışılmıştır. Bu tezimizde Gazzâli'nin kalb ve akıl anlayışı üzerinde durmaya çalışacağız.

İslam düşüncesi, Hz. Peygamber'e vahiy gelmesiyle başlayan ve günümüze kadar Müslümanların yaşadığı bölgelerde ortaya çıkan her türlü fikri hareketi kapsayan bir olgudur. İslam düşüncesi her yayıldığı coğrafyada insanların düşüncelerini etkilediği gibi o da düşüncelerden de etkilenmiştir. Hz. Peygamber hayatta iken Müslümanlar arasında ortaya çıkan sorunlara O cevap vermektedir. Hz. Peygamber vefat edince Müslümanlar sorunlarına çözüm ararken farklı düşünmeye başladılar. Çünkü insanların dini algılama tarzlarındaki her değişiklik farklı bir düşünce ekolünü meydana getiriyordu. Ortaya çıkan bu farklılıklara siyasi yönetim tarafından destek verilince bu ekollerin benimsenme durumlarında değişiklik meydana gelebiliyordu. Bazı ekollerin fazla mensubu olduğu gibi bazılarının da zamanla sadece adlarının kaldığını bugün görmekteyiz.

Görüldüğü gibi Müslümanlar fetihlerle beraber farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaştılar. Karşılaştıkları kültür ve medeniyetler İslam düşüncesi ile bütünleşince farklı ekoller, fırkalar ve yorumlar meydana gelmiştir. İnsan her ne kadar din değiştirse de kendi kültür ve medeniyetini terk edemez.

İslam düşüncesi Gazzâli'ye kadar çeşitli süreçlerden geçmiştir. Gazzâli'nin yaşadığı döneme kadar din kaynaklı çeşitli ilmi disiplinler meydana gelmiştir. Bunlar; fıkıh, tefsir, kelâm, tasavvuf ve islam felsefesi idi. Gazzâli, bu alanlarda özgün araştırmalar ve eleştiriler yapmıştır. O, bu ilim dallarını eleştirerek onlara yeni bir bakış açısında kazandırmıştır.

Gazzâli kalb ve akıl kavramları üzerinde önemle durmaktadır. Gazzâli'nin eserlerinde kalb, insanın ilahi özellik taşıyan bir parçası olarak açıklanmaktadır. İnsanın bilincini meydana getiren bu özelliktir. Kalb, bir et parçası olmanın haricinde insandaki manevi özelliğiyle de ön plana çıkan bir kavramdır. Gazzâli'nin, kalbi cismâni ve

ruhâni olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. O, ruhâni ve rabbâni latife olan manevî kalbimizi Rabbimizin tecelli ettiği bir merkez olarak kabul etmektedir. Kalb, eşyanın hakikatının kendisinde anlaşıldığı bir özelliğe sahip olmasıyla insanın en önemli organı olduğunu söyleyebiliriz.

Gazzâli'ye göre akıl, eşyanın hakikatini anlamak için insanın önemli organlarından biridir. Aklın bulunduğu mekânın kalb olduğunu, onunla ilim öğrendiğimizi anlatmaktadır. Gazzâli ilmin kaynağının, doğuş yerinin akıl olduğunu söylemektedir. O, duyularla anlaşılmayan şeylerin akılla kavranacağını söylemektedir. Akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran önemli bir organımızdır. İnsan akıl ile birlikte bu dünyadaki sorumluluğunu yerine getirmeye çalışmaktadır.

Gazzâli, kalb ve akıl kavramlarının birbiriyle etkileşimi sonucunda insanın bilincinin meydana geldiğini belirtmektedir. Kalb ve akıl çok iyi bir şekilde anlaşıldığı takdirde insanın kendisinin sorumluluğunun farkına varabileceğini söylemektedir. Bu noktada kalbden ne anlaşıldığının farkına vardığımız zaman insan kendisini daha yakından tanıyacaktır. Yukarıda bahsettiğimiz kalbin yönünün, Allah'a dönük olması gerekmektedir. Çünkü kalbin asıl sahibinden uzaklaştığı takdirde gidişatının doğru olmayacağını bilmekteyiz. Bundan dolayı kalb gerçeğinin anlaşılması insanın mutluluğu için gereklidir. Bu durumda olan kalbin akılla olan ilişkisi de önemlidir. Akıl, eşyanın hakikatini maddi yönüyle anlamaya çalışırken; kalb, akli da kapsayan ve daha çok manevî yönüyle eşyanın gerçeği hakkında bizleri aydınlatmaktadır. Gazzâli düşüncesinde akıl eşyayı belli bir seviyeye kadar algılarken, kalb, aklın anlayabileceği seviyeden sonrası hakkında insanları bilgilendirmektedir.

Çalışmamızda Gazzâli'de akıl ve kalb anlayışı ile bu iki kavram arasındaki ilişkiyi ele aldık. İslam düşüncesinde aklın ve kalbin yeri, icra ettiği fonksiyonu ve bu çerçevede Gazzâli'nin yaklaşımlarını ele almaya çalıştık. Gazzâli düşünce hareketlerinin yoğun olduğu bir çağda yaşamıştır. İslami düşünce bu dönemde o kadar farklı ekollere şahitlik etmektedir ki, halkın düşüncesinde hangisinin hak olduğu noktasında karamsar bir tutum görülmektedir. İnsanların düşüncesinde Kelâm, Felsefe, Batıniye ve Tasavvuf gibi ilim dallarının insanı hakikate götüreceği vardır. O, bu ilim dallarını araştırmış ve bunlara farklı bir bakış açısı getirmiştir. Gazzâli bu dönemde halkın aydınlanmasında etkin rol oynamış bir âlimdir.

Çalışmamızda Gazzâli'ye göre kalb, akıl, ruh ve nefis kavramlarının analizini yapmaya çalıştık. Gazzâli düşüncesinde kalbin halleri, kalbin hastalıkları, kalbin

hakikati gibi konuların tahlillerini yaptık. Aklın değeri, aklın mertebeleri, aklın sınırlılıkları ve aklın hakikati hakkında ayrıntılı açıklamalar yapmaya çalıştık. Kalb-akıl ilişkisi bağlamında bu kavramların birbirine muhtaç olduğunu ve her ikisinin tek başına eşyanın hakikati hakkında bilgi veremeyeceğini işlemeye çalıştık.

Çalışmamız üç bölüm, sonuç ve bibliyografyadan oluşmaktadır. Birinci bölümde Gazzâli'nin yetiştiği ortam, hayatı ve eserleri hakkında bilgi verdik. Bu dönemin siyasi, kültürel özellikleri üzerinde durulacaktır. Gazzâli'nin ilmi kişiliği bağlamında geçirdiği aşamaları, onun fikirlerini dikkate alarak tartıştık. Onun ilim dallarına olan ilgisini, onları eleştirisini ve hakikatin ne olduğu konusundaki yorumlarını açıklamaya çalıştık. Onun İslam düşüncesinin geldiği noktayı çağının özelliklerini dikkate alarak açıklamaya çalışmasını ve onlara yeni bir boyut kazandırmasını ele aldık.

İkinci bölümde Gazzâli düşüncesinde kalb, akıl, ruh ve nefis kavramlarının genel ve Gazzâli açısından yorumlarını yapmaya çalıştık. Gazzâli'nin kalb, akıl, ruh ve nefis kavramlarını birbirinin yerine kullandığını gördük. Ayrıca bu kavramları Gazzâli yaşadığı dönemdeki özellikleri de dikkate alarak kullandığını gördük.

Üçüncü bölümde ise kalbin nasıl bir niteliğe sahip olduğunu, kalbin sırlarını, kalbin hastalığını ve kalbten ne anlamamız gerektiğini anlatmaya çalıştık. İnsanın diğer varlıklardan farklı olan özelliklerinin kalbini ve aklını kullanmaya iradesinin olmasıdır. Ayrıca akıl, aklın değeri, aklın sınırlılıkları ve aklın hakikati gibi konularda Gazzâli düşüncesinin nasıl anlaşılması gerektiğini incelemeye çalıştık. En sonunda da kalb ve akıl arasındaki ilişkinin nasıl gerçekleşeceğini işlemeye çalıştık. Bu noktada aklın belli bir seviyeye kadar hakikati anlayabileceği ve sonunda kalbin yolculuğuyla hakikatin anlaşılabilirliğini işledik.

Çalışmamızda müelliflerin ölüm tarihlerini milâdi olarak verdik. Bu çalışmada bizlere yardımlarını esirgemeyen hocalarım Doç. Dr. Cevdet KILIÇ'a, Doç. Dr. İsmail ERDOĞAN'a, Yrd. Doç. Dr. Enver DEMİRPOLAT'a teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
b.	: Bin (oğlu)
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
DİA.	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
H.z.	: Hazreti
H.	: Hicri
mad.	: Madde
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
Sad.	: Sadeleştiren
trz.	: Tarihsiz
TYB	: Türkiye Yazarlar Birliği
vb.	: Ve benzeri

GİRİŞ

Kalb kavramı sözlükte “*çevirmek, döndürmek, bir şeyin altını üstüne getirmek, devirmek, ters çevirmek, alabora etmek değiştirmek, dönüştürmek, tersine çevirme, yukarı çevirme, değişim, dönüşüm, öz, merkez, cevher, ruh ve can*” anlamlarına gelmektedir.¹ Kalb kavramı bazı kaynaklarda “*birşeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek*” gibi anlamlara gelmektedir.² Kalb kelimesi, vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Kalb, bilgi ve düşüncenin kaynağı ve aracıdır. Bir et parçası olmasıyla birlikte kalb, rabbâni latife ve cevherin adına denilir.³

Kalb kelimesi Türkçe sözlükte de “*bir halden bir hale döndürme, değiştirme, dönüştürme, çevirme, kan dolaşımının hareket merkezi olan uzuv, yürek, his, duyu merkezi, gönül, dil, ruh, Allah’ın tecelligâhı, bir şeyin ortası, merkezi, caneve, öz, iç gözü, sevgi, muhâbbet*” gibi anlamlara gelmektedir.⁴

İbn Manzur’a göre kalb, akıldır. El- Ferra’ya göre kalb, kalbin anlamını anlama ve tedbir olarak açıklamaktadır.⁵ Cahiz’e göre kalb “*hatıratı ve sırları kendisinde saklayan bir mahzendir. Aynı zamanda iyi ve kötü algıların muhafaza edilmesi, isteklerin sonuçları, bilgi ve hikmetin neticelerinin korunması onun uhdesindedir.*”⁶ Buradan hareketle kalbin hem hafıza (yeni bilgiyi saklayan yer) hem de akıl (yeni bilginin üretildiği yer) anlamında kullanıldığını söyleyebiliriz. Akılda sadece düşünme ve idrâk olurken, kalbde ise düşünen, düşünülen ve düşüncenin olduğunu görürüz.⁷

Akıl kavramı sözlükte “*deveyi çökmüş halde kalsın diye ayağından bağlamak, hapsetmek, göz altına almak, tutuklamak, rakibini düşürmek, doğruyu yanlıştan ayırdecek yaşa gelmek, kendinde olmak, şuurlu olmak, hakikati aramak, akıl, zeka, kavrayış ve idrak*” anlamlarına gelmektedir.⁸ Akıl kavramı, bilgi edinmeye yarayan bir güç ve bu güç ile elde edilen bilgi şeklinde tarif edilmektedir.⁹

¹ Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996, s. 724.

² İbn Manzur, *Lisanu’l-Arab*, “k-l-b” mad., Beyrut, trz; Cevheri, eş-Şihah, Beyrut 1979, C. I, s. 204.

³ Uludağ, Süleyman, “Kalb” mad., *DİA*, C. 24, İstanbul 2001, s. 230; Uyanık, Mevlüt, *İslam Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması-Gazzâli Örneği*, Ankara 2005, s. 68.

⁴ Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996, s. 585.

⁵ İbrahim-i Dinani, Gulamhüseyn, *Akıl Defteri, Aşk Ayeti-I*, çev., Talip Çetinkaya, İstanbul 2008, s. 20.

⁶ Dinani, a.g.e., s. 21.

⁷ Uyanık, a.g.e., s. 68.

⁸ Mutçalı, a.g.e., s. 585, 586.

⁹ el-İsfahani, Ragıb, el-Müfredat, “a-k-l” mad, Beyrut, trz.; el-Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev., Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul 2001, s. 274.

Türkçe’de akıl, “*insanda bulunan ve vücuttaki yeri, işleyişi keşfedilemeyen, düşünce, anlama ve tedbir alma hassası, us, idrak, anlama, fehim, kavrayış, zeka, düşünme, fikretme. Sadece maddi şartlara göre duyuların verilerini dikkate almadan belli kalıplar içinde dar ve hesabi düşünme*” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁰

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesine denilmektedir. Felsefe terimi olarak akıl, “*varlığın hakikatini idrâk eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güce*” denilmektedir.¹¹ Bu anlamıyla aklın çok kapsamlı bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Akıl, kendisinde akli prensipleri barındıran ve akli ölçütleri belirleyen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kur’an ve hadislerde kalb, fuad, sadr, lüb, nüha ve rü’ anlamında kullanılmıştır.¹² Kur’an’da kalb ve fuad eş anlamda kullanılmıştır. Bazen de birbirinden farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Kur’an’da yüreğe güç vermek için önceki peygamberlerin kıssalarından bahsedilmektedir.¹³ Kalbin göz ve kulak olduğunu bildiren ayetler bulunmaktadır.¹⁴ Göğüs manasında: “*Allah göğüslerde olanı bilir*” şeklinde kullanılmıştır.¹⁵ Bazı ayetlerde kalb kelimesi mecaz anlamında kullanılmaktadır: “*Allah bir kimsenin hidayetini dilerse göğsünü açar*”.¹⁶ Allah, “*ulü’l-elbâb, ulü’n-nüha*” ifadeleriyle kalb sahiplerine seslenmektedir.¹⁷ Kur’an’da akletme fiili kalbe nisbet edilmektedir.¹⁸ Yani düşüncenin kalbin bir işlevi olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde anlamının kalbin bir özelliği olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹⁹

Kur’an ve hadislerde kalbin mahiyeti veya tarifi değil de onun işlevleri ve nitelikleri üzerinde durulmaktadır. Kalb, Kur’an’da insanın anlama, kavrama, düşünme, eşyanın hakikatini öğrenme, insanı diğer canlılardan ayıran özellik, idrâk eden, bilen, kavrayan ve sorumluluğu taşıyan güç anlamında kullanılmıştır.²⁰ Kur’an ve hadislerde

¹⁰ Doğan, a.g.e., s. 27.

¹¹ Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl” mad., DİA., İstanbul 1989, C., 2, s. 238.

¹² Kuran’da kalb kavramının farklı kullanımı için bakınız; Hud, 120; İsrâ, 36; Ali İmran, 119.

¹³ Hud, 120.

¹⁴ İsrâ, 36.

¹⁵ Ali İmran, 119.

¹⁶ En’am, 125; Zümer, 122.

¹⁷ Ali İmran, 7; Taha, 54,128.

¹⁸ Hacc, 46.

¹⁹ A’raf, 179.

²⁰ Araf, 179; Hacc, 46; Kaf, 37; İsrâ, 36; Ahzab, 5.

bu çok açık bir şekilde görülmektedir: “*Kalbleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar*”²¹, “*Akletmek için onlarda kalb yok mu?*”²², “*Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır.*”²³ Bu ayetlerde Allah kalbin fonksiyonları üzerinde durmaktadır. Ayrıca dini ve insani hayatın merkezinde kalb bulunmaktadır. Bu ayetlerde kalbin idrâk, ilim, marifet ve düşünce aracı olduğu dile getirilmektedir.²⁴ Kalb, hem rabbâni hem de şeytani hikmetlerin mücadele alanıdır.

Kalbin bir özelliği de değişken olup, renkten renge girmesidir.²⁵ Hz. Peygamber bir hadisinde “*Ey kalbleri değiştiren, evirip çeviren Allah kalbimi dinin ve taatin üzerine sabit kıl*” buyurmaktadır.²⁶ Başka bir hadisinde “*Kalbleri sabit kılan Allah’tır.*”²⁷ “*Kalbler Allah’ın iki parmağı arasındadır.*”²⁸ Bu hadislerinde Allah’ın insanın kalbini değiştirdiğini ve yönlendirdiğini anlayabiliriz. Kalb duygu, düşünce ve inanç bakımından çok çeşitli renklere girmeye ve şekiller almaya elverişli bir yapıya sahiptir. İnsanda imanın gerçekleştiği yer kalbtir.²⁹ Kalbleri renklendiren Allah’tır.³⁰ Allah, Kur’an’da takvanın yerinin kalb olduğunu bildirmektedir.³¹ Bazı ayetlerde kalblere huzur ve sakinlik verenin Allah olduğu görülmektedir.³² Diğer ayetlerde kalblere hidayet veren, kalbleri kaynaştıran, şefkatli, merhametli kılanın Allah olduğu belirtilmektedir.³³ Ayrıca samimi bir şekilde kalb ile tasdik kelime-i tevhit getiren insan müslüman olmaktadır.³⁴ İman kalbin Allah’ı tasdik etmesidir. Kalbin temiz olması sonucunda Allah’a iman etmiş olabiliriz.³⁵

Allah, Kur’an’da kalbin olumsuz bir şekilde etkilenmesi hakkında bilgi vermektedir. Kur’an’da kalbin körlüğü,³⁶ kalb kasveti ve taşlaşmış yürekler,³⁷ kalbin mühürlenmesi,³⁸ kalbin gerçeği algılamadan alıkonulması,³⁹ kalbin kilitlenmesi ve kalbe

²¹ A’raf, 129.

²² Hacc, 46.

²³ Kaf, 37.

²⁴ Uludağ, *a.g.md.*, s. 230.

²⁵ *Müsned*, IV, 408; VI, 302.

²⁶ *Müsned*, II, 168, 173; Müslim, “*İman*”, I, 2; Tirmizi, “*Da’âvat*”, 89, 124.

²⁷ İbni Mace, “*Mukaddime*”, 13.

²⁸ Müslim, “*Kader*”, 17; İbni Mace *a.g.e.*, 13; Tirmizi, “*a.g.e.*”, 89.

²⁹ Hucurat, 7; Mücadele, 22.

³⁰ Buhari, *a.g.e.* 9; Müslim, “*Müsafirin*”, 181.

³¹ Hacc, 32.

³² Bakara, 260; Ali İmran, 126; Maide, 113; Enfal, 10; Rad, 28; Fetih, 4, 18.

³³ Ali İmran, 103; Hadid, 27; Teğabün, 11.

³⁴ Buhari, “*İlim*”, 33, 39.

³⁵ Maide, 41; Ahzab, 53.

³⁶ Hacc, 446.

³⁷ Bakara, 74; Maide, 13; En’am, 43; Zümer, 22.

³⁸ Bakara, 7; Nahl, 108; Casiye, 23.

perde çekilmesi,⁴⁰ yoldan sapanların kalblerini saptırması,⁴¹ hakkında bilgi verilmektedir.

Kalb, Kur'an'da “*anlama, idrâk etme, iman, huşu', takva*” gibi anlamlara gelmektedir.⁴² Kalb ve akıl kavramının Kur'an'daki anlamına bakıldığında birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Kur'an, kalb anlamındaki aklı, menfaatçi ve toplumda yaygın kullanılan anlamıyla kullanmamaktadır. Bu akıl sürekli ulvi işe layık olan ve ona ulaşmaya çalışan bir mücevher olarak kabul edilmektedir. Kur'an'da kalb, anlama ve idrak anlamında kullanılmaktadır.⁴³ Yani insanın bir bilgiyi anlayıp kavramasının kaynağının kalb olduğu anlaşılmaktadır.

Kalb, hem bilginin kaynağı hem de vasıtası olarak anlaşılmaktadır. Bu noktada kalb insanın hakikate ulaşmasında akıl ve duyu organlarından daha geniş bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. İnsan kalb sayesinde gerçek bilgiye ulaşabilmektedir.⁴⁴

Kur'an'a göre insanın sorumluluğunun kaynağı ve insanı insan yapan aklıdır. Kur'an'da akıl kelimesi kırk dokuz yerde geçmektedir. Bu ayetler aklı kullanmanın öneminden bahsetmektedir. Kur'an'da akıl, “*bilgi edinmeye yarayan güç ve bu güç ile elde edilen bilgi*” şeklinde açıklanmaktadır. İslam dininde sorumluluğun şartı akıl-baliğ olmaktır. Kur'an'da aklını kullananların bileceğini ve aklını kullanmayanların ise bilemeyecekleri belirtilmektedir.⁴⁵ Kur'an'da aklının kullanan insanların eşyanın hakikatini bilecekleri görülmektedir.⁴⁶ Aklını kullanmayan insanların bilgiye ulaşamayacakları⁴⁷ ve onlara kötü bir azabın geleceği belirtilmektedir.⁴⁸ Kur'an'ın bir çok ayetinde insanların akıl sayesinde bilginin ve gücün sahibi olacağı, aklını kullanmayanların ise Allah katında sorumlu tutulacağı belirtilmektedir. Kur'an'da insanın eşyanın hakikatini akılla anlayabileceği, eşyanın hakikatini bilen insanın ilahi hakikatleri anlayabileceği ve insanın görev ve sorumluluklarını kavrayabileceği görülmektedir.⁴⁹

³⁹ A'raf, 101; Yunus, 74.

⁴⁰ Bakara, 88; En'am, 25; İsra, 46; Muhammed, 24; Mutaaffin, 14.

⁴¹ Saff, 5.

⁴² Dinani, *a.g.e.*, s. 19.

⁴³ A'raf, 179

⁴⁴ Uyanık, *a.g.e.*, s. 68.

⁴⁵ Bolay, *a.g.md.*, s. 238; Ankebut, 43; Bakara, 171.

⁴⁶ Bakara, 242.

⁴⁷ Bakara, 171.

⁴⁸ Yunus, 100.

⁴⁹ Bakara, 242.

Hadislerde akıl kelimesi “*deveyi veya başka bir şeyi bağlamak, zaptetmek, diyet vermek, hatırdan tutmak, anlamak ve bilmek*” gibi anlamlara gelmektedir. Hz. Peygamber bir sözünde akıllı anlamına gelen “*keyyis*” kelimesini kullandığı görülmektedir: “*Keyyis, nefsinin kontrol altına alıp ölümden sonrası için hazırlanan kimsedir*” buyurmaktadır.⁵⁰ Bunlara ilaveten aklın üstün olduğu ile ilgili hadisler de bulunmaktadır.⁵¹

İslam düşüncesinde kalb ve aklın kullanımına baktığımızda Hz. Peygamberin dönemi hakkında bilgiye sahip olmamız gerekmektedir. Hz. Peygamberin yaşadığı dönemde ortaya çıkan problemlerin O’nun açıklamasıyla çözüme kavuştuğu bilinmektedir. Hz. Peygamberin vefatından sonra Müslümanlar problemlerini çözümlemeye çalışırken farklı yorumların ortaya çıktığı görülmektedir. Bunların İslam dünyasında değişik siyasi fırkaların başlangıcını oluşturduğu söylenebilir. Bu fırkaların İslam dünyasında ortaya çıkan problemlerin çözümü noktasında farklı yaklaşımlar içerisinde olduğu görülmektedir.

İslam düşüncesinde Mu’tezile mezhebinin ilk defa akıllı açık bir şekilde savunan bir düşünce ekolü olarak yerini aldığını söylemek mümkündür. Mutezile’nin akla yönelmesinin sebeplerine bakıldığında İslamın farklı ilim, kültür, din ve düşüncelerle karşılaşması sonucunda İslam düşüncesinin farklı bir boyuta girdiği görülmektedir. İslam düşüncesi; farklı kültür, din ve düşünceleri etkilediği gibi o da bunlardan etkilenmektedir. İslam düşüncesinin Yunan, Hint, İran ve Mısır düşüncelerindeki eserlerin tercüme hareketleriyle birlikte zenginleştiği görülmektedir. Bu düşünceler İslam düşüncesi içerisinde farklı mezheplerin ve dünya görüşlerinin meydana geldiğini bizlere göstermektedir.

Mu’tezile mezhebinin revaçta olduğu dönemlerde bu mezhebin görüşleri Selefîyye tarafından eleştirilmektedir. Bu eleştirilere paralel olarak Eş’arilik ve Maturidilik mezheplerinin İslam dünyasında etkisinin arttığı görülmektedir. Mu’tezile’nin kullandığı aklın mutlak akıl veya şer’i akıldan hangisinin olduğu sorusuna cevap vermeye çalışalım. Mu’tezile’nin nassları (Kur’an ve sünnet) akılla çözmeye çalıştığı görülmektedir. Mu’tezile ve İslam filozoflarının döneminde akıllı araç olarak kullandıkları anlaşılmaktadır. Mutezile ve filozoflar, aklın İslam düşüncesindeki etkisi artınca vahiyle çözümlenemeyecek meseleleri akılla çözmeye çalıştıkları

⁵⁰ Tirmizi, *Kıyamet*, 25; İbn Mace, *Zühed*, 31.

⁵¹ Bolay, *a.g.md.*, s. 239; Acluni, *Keşfu’l-Hafâ*, C. I, s. 212.

görülmektedir. Bunların yanı sıra Mu'tezile ile başlayan akılcılık hareketini İslam filozoflarının devam ettirdikleri görülmektedir.

Akıl kavramı sözlüklerde iki anlamda kullanılmaktadır. Birinci anlamda akıl, bilgileri kaydeden, muhafaza eden ve birbirine bağlayan bir yapısı bulunmaktadır. Buradan hareketle akıl, bilgi ve anlamların belirlenmesi, korunması ve faaliyetini gerçekleştiren bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Yani akıl ile fiilleri ve davranışları gerçekleştirebiliriz.

İkinci anlamda akıl, aklın faaliyetlerinin kalbde muhafaza edilmesiyle gerçekleşmektedir. Sözlüklerde akıl, kalbin bir parçası olarak tanımlanmaktadır. Yani kalb alet; akıl da aletin fonksiyonunu oluşturmaktadır.⁵² Buradan hareketle kulaklar duymanın, gözler görmenin, kalbin de akletmenin bir aleti olduğu anlaşılmaktadır.

Kelamcılar, akıl ve kalb arasında fonksiyonel bir bağ görmektedir. Bazı durumlarda “*kalb*” kavramını “*akıl*” yerine kullandıkları görülmektedir. Bu noktada kelamcılar ve mu'tezile aynı fikri paylaşmaktadır. Ayrıca kelamcılara göre akıl ilimlerin özel bir türü olarak kalbde meydana gelmektedir.⁵³ Buradan hareketle insanın düşüncesinin ve akıl yürütmelerinin kalbde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Mu'tezile, filozofların aklın mahallinin beyin olduğu iddialarını reddetmektedir. Akıl ve kalb arasında anlam birlikteliğinin olduğunu söylemektedir. “*Kalb ile nazar etmek*” ifadesini “*akıl ile nazar etmek*” şeklinde kullanmaktadırlar. Mu'tezile nazar, düşünce ve teemmülün kaynağının kalb olduğunu söylemektedir. İnsanın kalb ile düşünerek hakikati tam manasıyla algılayacağını iddia etmektedirler.⁵⁴

İslam filozoflarının kalb ve akıl kavramlarına bakıldığında bu kavramlardan daha çok akli kullandıkları görülmektedir. Filozoflarımız akli ilk yaratılan varlık olarak görmektedir. Bu konudaki hadis filozofların hareket kaynağını oluşturmaktadır. Bazı İslam filozofları aklın ölümsüz olduğunu iddia etmektedir. Şimdi filozofların akıl hakkındaki görüşlerine açıklamaya çalışalım.

Kindi (ö. 873) akılla ilgili yazdığı Risale fi'l-Akl adlı eseri daha önceki filozofların işlediği akıl ve nefis konularını farklı bir üslupla anlatmaya çalışmaktadır. Filozofumuz algılanan duyuların nesneleri zihin sürecinden geçip, nefis ile birleşince kavramın meydana geldiğini söylemektedir. Bu kavramlar tür ve türün üstündekini

⁵² el-Cabiri, *a.g.e.*, s. 275.

⁵³ el-Cabiri, *a.g.e.*, s. 276, 278.

⁵⁴ el-Cabiri, *a.g.e.*, s. 277.

oluşturmaktadır. Nefs türlerle birleşince akıl meydana gelmektedir.⁵⁵ Kindiye göre akıl, insan nefsinin özelliklerinden tür, cins, önsel bilgiyi duyu organlarına konu olmayan varlık hakkında bilgi veren bir özelliğe sahiptir. Yani duyularımız tikelleri, akıl ise tümelleri algılamaktadır. Ayrıca duyu algılarında zihinde maddi form ve imaj oluşurken, aklın algılamasında bu durum oluşmamaktadır. Buradan hareketle maddi olmayan varlıklar hakkında insanın bilgiye ulaştığı kaynağın akıl olduğu anlaşılmaktadır. Kindi, aklın tikelden tümele yükselmek suretiyle metafizik varlıkların; tümelden tikele inerek fiziki varlıkların bilgisine ulaşabileceğini söylemektedir. Ayrıca akli bilginin duyu bilgisi gibi subjektif değil; objektif olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁶

Kindi akli kategorik olarak dörde ayırmaktadır. Bunlar; sürekli fiil halinde bulunan (faal) akıl, nefste güç halinde bulunan akıl, nefste güç halinden fiil alanına çıkan (müstefâd-kazanılmış) akıl ve beyani (zahir) akıldır.⁵⁷ Kindi'nin akıl silsilesinin yukarıdan aşağıya doğru bir seyir izlediği görülmektedir.

Farabi'nin de (ö. 950) akli Kindi'ye benzer bir şekilde yorumlamaya çalıştığı görülmektedir. Farabi de akli dört kategoride incelemektedir. Bunlar: bil-kuvve akıl, bil-fiil akıl, müstefad akıl ve faal akıldır.⁵⁸ Farabi'nin akıllar silsilesinin aşağıdan yukarıya doğru bir seyir izlediği görülmektedir.

Farabi, Allah'ın insanın içine yerleştirdiği üç latif ve ruhani güç olduğunu ifade etmektedir. Bunlar akıl, ruh ve nefstir. Bunların en önemlisinin akıl olduğunu belirtmektedir. Aklın önemli olmasının nedeni Allah'ın kendi özü olduğu ve her şeyden önce yarattığı bir güç olmasından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Farabi ilk aklın sudur teorisinde Tanrı'dan taşan bir varlık olduğunu anlatmaktadır. Farabi'ye göre akıl, Tanrı'nın ilim, marifet, kudret ve iradesine Ruhu'l-Emir yardımıyla ulaşmaktadır. Ruhul-Emin Tanrı ile akıl arasında başka bir varlığa işaret etmektedir. Buna Farabi faal akıl demektir.⁵⁹

Farabi, aklın hareketli olup, kalbe ve beyne ilham veren bir cevher olduğunu ifade etmektedir. O, akıl ve düşünme yetisi başlangıçta bir tür nefis veya nefsin parçası veyahut nefsin yetkinliklerinden birisi veya bütün var olanların mahiyetlerini ve suretlerini maddelerinden ayrı olarak soyutlayıp kavrama yetkinliğine sahip bir tarzda

⁵⁵ Şulul, Cevher, *Kindi Metafiziği*, İstanbul 2003, s. 123.

⁵⁶ Kaya, Mahmut, "*Kindi*" *mad. DİA.*, Ankara 2002, C., 26, s. 45.

⁵⁷ Şulul, *a.g.e.*, s. 126.

⁵⁸ Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev., Kasım Turhan, İstanbul 2000, s. 164.

⁵⁹ Şahin, Eyüp, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Ankara 2008, Sayı: 48, s. 137-138.

olduğunu belirtmektedir.⁶⁰ Farabi, başka bir eserinde akıllı insani varlığın oluşum sürecinin anlatırken zincirin en önemli ve son halkası olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca akıllı anlamlandırmaya çalışırken aklın nefis ve ruhu da kapsayan bir özelliğinin olduğunu vurgulamaktadır.⁶¹

Farabi, kalbin akıllı kendisinde barındıran ve işlevsel hale getirmeye çalışan bir yapısının olduğunu ifade etmektedir. Kalb nurlar, ilim ve irade ile harekete geçen akıl sayesinde bir bilinç meydana getirmektedir. Kalbteki hareketi sağlayan ruh olarak bilinse de bu akıl sayesinde gerçekleşmektedir. Farabi nur, ilim ve iradenin akıl sayesinde kalbe ulaştırıldığını belirtmektedir. Kalb, Tanrı'nın ilim ve iradesini kabul etmesiyle birlikte yaratıldığını vurgulamaktadır. Kalb, ilham nurları sayesinde aydınlanarak, hareketsizlik ve sükun karanlığından kurtulmaktadır. Kalbten çıkan bu nurlar Tanrının arif için bir ayna olarak yarattığı ilhami aklın nuru aracılığıyla beden her tarafına yayıldığını vurgulamaktadır.⁶² Buradan hareketle kalb nurunun bütün bedene yayıldığı anlaşılmaktadır.

İbn Sina, (ö. 1037) akıllı dört kategoriye ayırarak açıklamaya çalışmaktadır. İnsan aklının bu güçleri geliştirerek faal akılla temasa geçmesiyle birlikte soyut kavramların ortaya çıktığını dile getirmektedir. Akıllar silsilesinin ilk aşamasındaki heyulani akıl, bilgi edinmek için nefsin sahip olduğu bir güç ve yetenek olduğunu belirtmektedir. Bu seviyedeki akıl, aksiyomların bilgisine sahiptir. İbn Sina'ya göre fiil halindeki akıl, suje obje ilişkisi sonucunda bilgilerin zihinde tam yerleşmesiyle ve şekillenmesiyle başlamaktadır. Müstefad akıl, varlığa ait formların maddeden soyutlanarak bilgi şeklinde ortaya çıkmasıyla gerçekleşmektedir. İbn Sina, faal akıl olmadan akılda bilginin meydana gelmeyeceğini belirtmektedir.

İbn Sina, insan akıllı hayalde bulunan tikellere yönelerek onları faal aklın etkisini kabul edecek bir duruma getirdiğini dile getirmektedir. Faal aklın etkisi sonucunda soyut kavram ve bilgiler oluşmaktadır.⁶³ Buradan hareketle aklın etkili olabilmesi için faal akılla kurulacak bir iletişim kanalının bulunması gerekmektedir.

İbn Rüşd, (ö. 1198) insanın kendi nefsiyle birlikte bulunduğunun göstergesi olan bilincin ancak akılla anlaşılabilirliğini ifade etmektedir. İnsanın akıl gücü sayesinde kavramların genel ve özel anlamlarına ulaşılabilirliğini vurgulamaktadır. İbn Rüşd'e

⁶⁰ Farabi, *Risale fi'l-Akl*, neşreden: Maurice Bouges, Beyrut 1983, s. 12; Şahin, *a.g.m.*, s. 138.

⁶¹ Farabi, *Medinetu'l-Fazıla*, çev., Ahmet Arslan, Ankara 2011, s. 59; Şahin, *a.g.m.*, s. 139.

⁶² Şahin, *a.g.m.*, s. 137.

⁶³ Bolay, *a.g.md.*, s. 241.

göre nefsin güçlerinden olan akıl önemli bir özelliğe sahiptir. Nefsin diğer güçleri işlevini maddi ve tikel nesnelerle idrak etmelerine rağmen, akıl maddeden soyutlandığı ölçüde yerine getirmektedir. Ayrıca nefsin diğer güçleri vücudun yaşlanmasıyla zayıflarken, aklın idraki gelişerek güçlenmektedir.⁶⁴ Duyu organları insanın yaşlanmasıyla zayıflamasına rağmen aklın anlamada ve yorumlamada gücünün arttığı görülmektedir. Duyu organlarıyla akıl arasındaki önemli farklardan birisi de aklın kendini idrak etmesine rağmen duyu organlarının böyle bir durumdan uzak olmalarıdır.

Nefsin güçlerinden en üstünü olan akıl, aynı zamanda insanı hayvandan ayıran bir özelliğe sahiptir. İbn Rüşd akli, ameli akıl ve nazari akıl olmak üzere ikiye ayırmaktadır:

a)Ameli akıl, insanın uygulamaya yönelik hareketlerine denilmektedir. İnsandaki duyguların meydana gelmesi bu akılla gerçekleşmektedir. İnsanın bu duyguları gelip geçici ve değişken bir özelliğe sahiptir.

b)Nazari akıl, insanın bilgiyi öğrenmesi açısından önemli bir özelliğe sahiptir. İnsan hayatta öğrendiği bilgileri zihnine kodlamak suretiyle bu akli kullanmaktadır.⁶⁵

İbn Rüşd'ün kendisinden önceki filozofların yaptığı gibi akli dört aşamalı bir şekilde incelemeye çalıştığı görülmektedir. İbn Rüşd heyûlani akıl, fiil halindeki akıl, müktesep akıl ve faal akıl gibi dört ayrı akıldan bahsetmektedir. Aklın bu özellikleri nefsin farklı özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Heyûlani ve fiil halindeki akıl nefsin bedenle birleşmesi sonucunda meydana gelirken; müktesep akıl bedenle ilişkili olmakla beraber bağımsız bir cevher olarak anlaşılmaktadır. Faal akıl ise nefsin soyutlandığı akıl olarak değerlendirilmektedir.⁶⁶

Gazzâlî kalb ve akıl kavramları üzerinde önemle durmaktadır. Onun çalışmalarında kalb, insanın ilahi özellik taşıyan bir parçası olarak bilinmektedir. İnsanın bilincini meydana getiren bu özelliktir. Kalb, bir et parçası olmanın haricinde insandaki manevî özelliğiyle ön plana çıkan bir kavramdır. Onun, kalbi cismânî ve ruhânî olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Özellikle ruhânî ve rabbânî latife olan manevî kalbimiz Rabbimizin tecelli ettiği bir merkez olarak kabul edilmektedir. Kalb, eşyanın hakikatinin kendisinde anlaşıldığı bir özelliğe sahip olmasıyla insanın en

⁶⁴ Sarioğlu, Hüseyin, *İbn Rüşd Felsefesi*, İstanbul 2003, s. 91.

⁶⁵ Sarioğlu, a.g.e., s. 92.

⁶⁶ Bolay, a.g.md., s. 242.

önemli organı olduğunu söyleyebiliriz. Kalb, insanın bu dünyadaki canlılığının kaynağıdır.⁶⁷

Gazzâli'ye göre akıl, eşyanın hakikatini anlamak için insanın önemli organlarından biridir. Onun mekânının kalb olduğunu bizlere anlatmaktadır. Gazzâli, ilmin kaynağının ve doğuş yerinin akıl olduğunu belirtmektedir. O, duyarlarla anlaşılmayan şeylerin akılla kavranacağını ifade etmektedir. Akıl, insanı diğer varlıklardan ayıran önemli bir organımızdır. İnsan akıl ile birlikte bu dünyadaki sorumluluğunu yerine getirmeye çalışmaktadır.⁶⁸

Gazzâli, kalb ve akıl kavramlarının birbiriyle etkileşimi sonucunda insanın bilincinin meydana geldiğini belirtmektedir. Kalb ve akıl çok iyi bir şekilde anlaşıldığı takdirde insanın kendisinin sorumluluğunun farkına varabileceğini söylemektedir. Bu noktada kalbden ne anlaşıldığının farkına vardığımız zaman insan kendisini daha yakından tanımaktadır. Yukarıda bahsettiğimiz kalbin yönünün Allah'a dönük olması gerekmektedir. Çünkü kalbin, asıl sahibinden uzaklaştığı takdirde gidişatının doğru olmayacağı bilinmektedir. Bu durumda kalbin akılla olan ilişkisi de önemlidir. Akıl, eşyanın hakikatini maddî yönüyle anlamaya çalışırken, kalb akli da kapsayan ve daha çok manevî yönüyle eşyanın gerçeği hakkında bizleri aydınlatmaktadır. Gazzâli düşüncesinde akıl eşyayı belli bir seviyeye kadar algılarken; kalb aklın anlayabileceği seviyeden sonrası hakkında insanları bilgilendirmektedir.

İslam düşüncesinde Mu'tezile ile aklın önemli bir noktaya geldiği görülmektedir. İslam dünyasında felsefî eserlerin tercümeleriyle birlikte İslamın farklı bir anlama ve algılama süreci içerisine girdiği bilinmektedir. İslam dünyasında filozofların araştırmaları neticesinde ortaçağ dünyasındaki bilimin İslam beldelerine doğru yöneldiği görülmektedir. Bu dönemde İslam düşüncesinin gelişmesinde akla önem vermenin önemli olduğu anlaşılmaktadır.

İslam düşüncesi Gazzâli'ye kadar akla önem veren ve dini problemlerin akılla çözüleceği düşüncesini savunduğu görülmektedir. Gazzâli'nin "Filozofların Tutarsızlığı" eserinde filozofları küfürle itham etmesi ve aklın her meseleyi çözümlemede yeterli olamayacağını iddia etmesi İslam düşüncesinde var olan akılcı

⁶⁷ Gazzâli, *İhyau 'ulumi'd-Din*, C., III, çev., Mehmet A. Müftüoğlu, İstanbul 2007, s. 9; *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, çev., Serkan Özburun, İstanbul 2007, s. 16-17; Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazzâli Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul 1993, s. 15; Uyanık, a.g.e., s. 84.

⁶⁸ Gazzâli, *İhya*, C., III, s. 6, 11; Bolay, a.g.e., s. 187; Ayman, Mehmet, *Gazzâli'de Bilgi Sistemi ve Şüph*, İstanbul 1997, s. 70-71; Aydın, Yaşar, *Gazzâli: Muhafazakar ve Modern*, Bursa 2002, s. 73.

anlayışın etkisini azalttığı görülmektedir.⁶⁹ Gazzâli'nin filozofları eleştirisinde akıl ve kalb kavramlarının birbiriyle olan ilişkisi açık bir şekilde belirtilmektedir. Gazzâli'ye göre metafizik meselelerin anlaşılabilmesi için akıl bir noktaya kadar bize yardım etmektedir. Belli bir noktadan sonra ancak insan kalb gözü ile bu kavramları anlayabilmektedir.⁷⁰ Gazzâli, metafizik olan kavramların yine metafizik bir yöntemle anlaşılmasının gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Gazzâli'nin kalb ve akıl arasındaki ilişkiyi yukarıda anlatmaya çalıştığımız bakış açısıyla incelediği görülmektedir.

⁶⁹ Gazzâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, çev., Bekir Sadak, İstanbul 2002, s. 243.

⁷⁰ Gazzâli, *el-Munkizü Mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev., Salih Uçan, İstanbul 2008, s. 182, 183, 206.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. GAZZÂLÎ'NİN HAYATI VE ŞAHSİYETİ

1.1. Gazzâlî'nin Yetiştği Ortam

Gazzâlî, Selçuklu devleti zamanında yaşamış bir alimdir. Selçuklu devleti, Sultan Alparslan (ö. 1072) ve Melikşah (ö. 1092) dönemlerinde vezir Nizamülmük'ün (ö. 1092) desteğiyle etkili bir yönetime sahiptir. Bu dönemde devlet İsmaili-Batını tehlikesiyle de uğraşmıştır. Selçuklu veziri Nizamülmük, sultanın ve halifenin desteğiyle açılan medreselerde çeşitli fikri tartışmaları gerçekleştirmiştir. Ayrıca İsmaililerin kalesi Alamut için askeri hazırlıklar yapılmıştır.⁷¹ Buradan hareketle Gazzâlî'nin yaşadığı dönem siyasi açıdan her ne kadar güçlü bir devlet yönetimi varsa da Batınilerin yaptıkları katliamlar insanları tedirgin etmiştir.

Selçuklu Devleti insanların dinlerine müdahalede bulunmamıştır. Bu dönemde her insan istediği dini ve mezhebi istediği şekilde yaşamıştır. Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde mezhepler her bölgede farklı bir şekilde etkinlik göstermiştir. Özellikle Mutezile mezhebinin Abbasi halifeleri tarafından desteklenmesiyle oluşan fikri hareket yaygın olmuştur. Selçuklu Devleti sultanları, büyük ölçüde Sünni İslam'ın ülkede hakim olmasını istemiştir. Bunun için Selçuklu sultanları medreselerde eğitim-öğretim ve müderrislerle sünniligi yaymaya çalışmıştır. Büyük Selçuklu Devletinin batı ve orta taraflarında Ebû'l-Kâsım el-Kureyşî (ö. 1072) ve Gazzâlî (ö. 1111) etkili çalışmaları sonucunda sufilik ile sünnilik uzlaşmış ve halk tarafından kabul görmüştür.⁷² Selçuklu sultanların sufilere önem vermesi bu uzlaşma sürecini hızlandırmıştır. Nizamülmük'ün Gazzâlî, Farmedî (ö. 1084) ve Kuşeyri (ö. 1072) ile görüşmesi Selçukluların sufilere verdiği önemi göstermektedir.⁷³

Gazzâlî'nin yaşadığı dönemde Yunan filozoflarının eserlerinin İslam dünyasına yayıldığı görülmektedir. Bu eserler Müslüman aydınlar tarafından benimsenmeye başlandığı bilinmektedir. Özellikle İshak b. Huneyn (ö. 911) tercüme hareketleri

⁷¹ Karadaş, Cağfer, *Gazzâlî*, İstanbul 2004, s. 22; Fahri, *a.g.e.*, s. 274; Zerrinkub, Abdülhüseyin, *Medreseden Kaçış; İmam Gazzâlî'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, çev., Hikmet Gök, İstanbul 2007, s. 119; Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 2001, s. 210; Çağrı, Mustafa, "*Gazzâlî*" *mad.*, *DİA.*, İstanbul 1996, C. 13, s. 491, 493.

⁷² Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 210; Çağrı, *a.g.md.*, s. 493.

⁷³ Karadaş, *a.g.e.*, s. 22, 27; Çağrı, *a.g.md.*, s. 490.

sonucunda felsefe İslam dünyasını etkilemeye başladığı görülmektedir.⁷⁴ Müslümanlar kısa bir sürede Aristoteles, Eflatun ve Yeni Eflatuncu anlatımları incelemeye başladıkları görülmektedir. Tercümeler sadece felsefe ile sınırlı değildi. Tıp ve diğer ilim dallarıyla ilgili tercümeler İslam dünyasında farklı bir anlayışı getirdiği görülmektedir. Hint ve İran'dan da birtakım çeviriler yapılmıştır. Ama Müslümanlar üzerinde özellikle Yunan felsefesinin ilahiyat bahisleri daha etkili olmuştur. İslam düşüncesinde, tercüme hareketlerinin sonrasında yeni bir dünya algılayışı meydana gelmiştir. İslam dünyasında ortaya çıkan bu fikir hareketlerinin sonucunda İslam düşüncesinin etkilendiği görülmektedir.⁷⁵

İslam düşüncesinde aklın ön plana çıkması, Yunan felsefesinin İslam dünyasına girişini hızlandırmıştır. Bu fikri hareket Eş'ari'nin (ö. 935) Mu'tezile mezhebinden ayrılması sonucunda farklı bir noktaya gitmiştir. Eş'ari dini metinleri yorumlarken nakli, aklın önüne almasının sonucunda kelâm ekolü ortaya çıkmıştır. Maturidi (ö. 955) inançla ilgili meseleleri yorumlarken akla önem veren, akılla nakil arasında dengeyi sağlayan ve sünni düşüncenin oluşumuna katkı sağlayan bir düşünürdür.⁷⁶

Gazzâli'nin yaşadığı dönemde Ehl-i Sünnet akaidi İslam dünyasında yerleşmeye çalışırken, diğer taraftan felsefe, kelâm ve tasavvuf mezhepleri çeşitli tartışmalar ve mücadeleler içerisinde olmuştur. Bu tartışmalar İslam düşüncesini zenginleştiren bir özelliğe sahiptir. Bunların aksine İslamı yıkmaya çalışan ve bilgileri talim yoluyla masum imamdan alacaklarını söyleyen Batınlık hareketinin insanları tedirgin ettiği bilinmektedir. Hasan Sabbah'ın (ö. 1124) fikirlerini yaymaya çalışan bu mezhep, Selçuklu devletinin yıkılmasına da zemin hazırlamıştır.⁷⁷ Buradan hareketle Selçukluların siyasi birliği güçlüyken, Batınilerin mücadelesi sonucunda zayıflamaya doğru gittiği görülmektedir.

Kısaca söylemek gerekirse Gazzâli'nin yaşadığı çağda fikri ve siyasi birliğin bir dönüşüm geçirmiş olduğunu söyleyebiliriz. Yani İslam düşüncesinin o döneme kadar belirli aşamalardan geçerek, her türlü düşünceyi kendi içinde barındıran bir özelliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Siyasi anlamda da devletlerin yıkılıp, kurulduğunu ve çeşitli siyasi güçlerin İslam dünyasında hüküm sürdüğü görülmektedir.

⁷⁴ Bolay, *a.g.e.*, s. 15; Fahri, *a.g.e.*, s. 20; Karadaş, *a.g.e.*, s. 15.

⁷⁵ Bolay, *a.g.e.*, s. 16; Karadaş, *a.g.e.*, s. 15; Fahri, *a.g.e.*, s. 21; Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 29.

⁷⁶ Bolay, *a.g.e.*, s. 16; Karadaş, *a.g.e.*, s. 18, 19.

⁷⁷ Bolay, *a.g.e.*, s. 17; Çağrııcı, *a.g.md.*, s. 491; Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 29; Karadaş, *a.g.e.*, s. 22; Fahri, *a.g.e.*, s. 274.

1.2. Hayatı

Gazzâli, Tus'un Taberân köyünde 1058 yılında doğmuştur. Ona Ebû Hâmid Muhammed adını verilmiştir. Babası Muhammed bin Muhammed bin Ahmed Gazzâli Tûsi, 1065-1068 yılları arasında -Gazzâli ve küçük kardeşi Ahmed'in küçük yaşta vefat etmesinin ardından, çocukların sorumluluğu çok az bir ücretle sufi bir dostuna bırakılmıştır. Babasının bıraktığı servet tükenince, sufinin isteği doğrultusunda 1072 yıllarında bir medreseye verilmiştir.⁷⁸

Gazzâli, Tus'ta belirli bir süre Şafii fikhını öğrendi. Gazzâli, 1092 yılından önce Cürcan'a gitti. Gazzâli, Cürcan'dan Tus'a döndükten sonra üç yıl burada kaldı. Bir grup samimi arkadaşlarıyla Nişabur'a gitti. Nişabur Nizamiyesinde İmamu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli Cüveyni (ö. 1085) ile tanıştı. İmamu'l-Haremeyn, Gazzâli üzerinde büyük bir etki bıraktı. Gazzâli, İmamu'l-Haremeyn'in 1085 yılında vefatıyla Nişabur'dan ayrıldı.⁷⁹

Nizâmü'l-Mülk, Gazzâli'yi Zeynu'd-Din ve Şerfu'l-Eimme sıfatıyla müderris olarak 1091 yılında Bağdat Nizamiyesi'ne gönderdi. Halife, Bâtınîye hareketinin tehlikesinden dolayı Gazzâli'den bir reddiye yazmasını istedi. Altı ay devam eden rûhî bunalımından sonra Hacca gitmek amacıyla 1095 yılında Bağdat'ı ve Nizamiye medresesini terk etti. Kendisine soranlara hacca gideceğini söyledi.⁸⁰ Ama asıl hedefi insanlardan ve yaşadığı çevreden uzaklaşmaktır.

Gazzâli, Bağdat'ı terk edip kendini tasavvuf yolunda ilerlemeye verdi. Bu amaçla 1093-1094 yılları arasında Şam'a ve Filistin'e gitti. Daha sonra Filistin'deki Beytu'l-Mukaddes'te itikâf'a girdi. Ardından Mekke ve Medine'yi ziyaret ederek Hacc farizasını yerine getirdi. Gazzâli, Bağdat'a 1106 yılında döndü.⁸¹

Gazzâli, Bağdat'a gelmesinin ardından kendi doğduğu yer olan Tus'a döndü. O, Tus şehrinde zamanının çoğunu uzletle geçirdi. Ayrıca Gazzâli, burada kitap telifine de zaman ayırdı. Gazzâli, Bağdat Nizamiyesini terk ettikten on bir yıl sonra dönemin halifesinin isteği üzerine Nişabur Nizâmiyesi'nde müderrisliğe başladı.⁸²

⁷⁸ Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 23, 305; Karadaş, *a.g.e.*, s. 41; Çağrı, *a.g.md.*, s. 489; Fahri, *a.g.e.*, s. 274.

⁷⁹ Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 68, 306; Karadaş, *a.g.e.*, s. 44; Gazzâli, *el-Munkız*, s. 97.

⁸⁰ Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 140, 141, 145, 306; Gazzâli, *el-Munkız*, s. 17; Fahri, *a.g.e.*, s. 275; Karadaş, *a.g.e.*, s. 51; Şerif, M. Muhammed, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, çev., Mustafa Armağan, İstanbul 2000, s. 159.

⁸¹ Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 307; Şerif, *a.g.e.*, s. 159; Gazzâli, *el-Munkız*, s. 18; Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 210; Karadaş, *a.g.e.*, s. 53.

⁸² Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 308; Karadaş, *a.g.e.*, s. 54; Şerif, *a.g.e.*, s. 160; Çağrı, Mustafa, *a.g.md.*, s. 493.

Gazzâli, Nişabur'da belirli bir müddet hocalık yaptıktan sonra Tus'a döndü. Halife, Gazzâli'yi müderrislik için Bağdat Nizamiyesi'ne çağırdı. Gazzâli, halifenin bu davetini yaşını ve ailesini bırakamayacağını söyleyerek reddetti. O, Tus'taki evinin bitişiğinde bulunan medresede ve hankâhta ömrünün sonuna kadar eğitim-öğretim ve kitap telifine devam ettirdi. Gazzâli, Tus'ta yaklaşık 1111 yılında vefat etti. Gazzâli, memleketi Tus'un Taberân köyünde defnedilmiştir.⁸³

1.3. Eserleri

Gazzâli elli beş yaşında vefat etmesine rağmen geriye pek çok eser bırakmıştır. Hayatının her gününde on altı sayfa yazmış olması onun ne kadar çok eser verdiğini gösterir. Cürcan şehrindeki tahsilinin ardından eserlerini yazmaya başlamış ve ölümüne kadar yazmaya devam etmiştir. Gazzâli, hemen hemen her ilim dalında bize eser bırakmıştır. Bazı zamanlar devlet adamlarından gelen istek üzerine, çoğu zamanda halkın içinde yaşadığı konuma göre eserleri oluşturmuştur. Halkın içinde bulunduğu şartları bilmiş olması onun dönemin siyasi ve sosyal ortamı hakkında yeterli bilgiye sahip olduğunun göstergesidir. Gazzâli, hayatının belirli dönemlerinde ilgi duyduğu ilim dalları ile ilgili çeşitli eserler yazmıştır. O, eserlerini daha çok Kelam, Batıniyye, Felsefe ve Tasavvuf hakkında yazdığı görülmektedir.⁸⁴

Gazzâli'nin hayatı boyunca yazdığı kitapların önemli olanlarını orijinal isimleriyle zikredeceğiz.

İhyâ-u 'Ulumi'd-Din, El-İktisâd fi'l-l İtikad, İlcâmu'l-Avam, El-imla' fi İşkâlati'l-İhya, Eyyuhe'l-Veled (Ferzendnâme), Bidâyetü'l-Hidâye, El-Basît, Tahsînu'l-Mehaz, Tuhfetu'l-Mulûk, Et-Tâlîka, Tehâfetu'l-Felasife, Mekâsidu'l-Felasife, Mufasssalu'l-Hilâf (Cevâbu Mufasssalu'l-Hilâf), Huccetü'l-Hakk, Hulâsatu'l-Muhtasar, Ed-Dürretü'l-Fâhire fi Keşfi 'Ulûmi'l-Ahire, Redd-i İbâhiye (Farsça), Er-Reddu'l-Cemîl alâ Gayri't-Tevrât ve'l-İncîl, Risâletu't-Tayr, Er-Risâletu'l-Kudsiyye, Risâletu'l-Va'z (Mevâizu'l-Gazzali), Nasîhatu'l-Mulûk, Sırru'l-Âlemîn, Şifâu'l-Galîl, Ğayet'l-Gavr fi Dirâyetu'd-Devr, Gavr ed-Devr, Fetevâ, Fedâihu'l-Bâtınîye, Fedâilu'l-Enâm, Faysalu't-Tefrika, El-Kıstâsu'l-Mustakîm, Kimyâ-yı Saâdet, Me'hazu'l-Hilaf, El-Mustasfa fi 'Usûli'l-Fıkıh, El-Mustazhirî (Fedâihu'l-Bâtınîye), Mişkâku'l-Envâr, El-Maznûn Bihi alâ Gayri Ehlih, El-Maznûnu's-Sağir (El-Maznûn bihi Alâ Ehlih),

⁸³ Karadaş, *a.g.e.*, s. 55; Çağrıci, *a.g.md.*, s. 493; Şerif, *a.g.e.*, s. 160; Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 309.

⁸⁴ Karadaş, *a.g.e.*, s. 56; Fahri, *a.g.e.*, s. 277; Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 211; Şerif, *a.g.e.*, s. 160-161.

Mi'yarü'l-İlim, El-Maksadu'l-Esnâ fi Şerhi Esmâi'llah, El-Menhûl min Ta'lîku'l Usûl, El-Munkız min ed-Dalâl, Minhâcu'l-Âbidîn, Mîzânu'l-Amel, Nasîhatu'l-Mulûk, El-Vecîz, El-Vasît, El-Erbaîn fi 'Usuli'd-Din, El-Edeb fi'd-Din, El-Kavâidu'l-Aşara, Cevâhiru'l-Kur'an, Me'âricu'l-Kuds, Minhâcu'l-Ârifîn, er-Risâletü'l-Leduniyye, Ravzat'üt-Tâlibîn, Mükâşefetü'l-Kulûb.⁸⁵

Gazzâli, hayatı boyunca hemen hemen her bilim dalında eserler vermesi kendisinin ne denli çaplı bir âlim olduğunun göstergesidir.

1.4. İlmi Şahsiyeti

Gazzâli, bilgi genişliği, özgünlüğü ve eleştirici gücüyle İslam düşünce tarihinde ender görülen şahsiyetlerdendir. Kendisine “*İslamın delili*” (Huccetu'l-İslam), “*Dinin süsü*” (Zeynu'd-Din) ve “*Dinin yenileyicisi*” (Müceddid) denilmektedir. O, kendi zamanına kadar oluşan ilim dallarının çoğunu öğrendi. Gazzâli, aynı zamanda fakih, filozof, sufi, kelâmcı, hadisçi ve ahlakçıydı. Onun en belirgin özelliği kelâmcı olmasıydı. Yaratıcı bir üsluba sahip olması dolayısıyla kelâm ilmini eleştirel bir bakışla yenileme hareketinde başarılı oldu. Gazzâli'nin sufi ve selefi özellikleri birleştirmesi onun fikirlerinin sentezci bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Gazzâli, felsefeye de yeni bir bakış açısı kazandırmıştır. Bu bakış açısı tenkit ve yaratıcılık üzerine kurulmuştur. Onun, felsefecileri eleştirisinde felsefi düşünceye ne kadar hâkim olduğu görülmektedir.⁸⁶ Zaten Gazzâli, bir ilim dalı hakkında yorum yapabilmemiz için o ilim dalını çok ayrıntılı bir şekilde araştırmamız gerektiğini belirtmektedir.⁸⁷

Gazzâli, felsefecileri eleştirirken samimi ve açık fikirli olmaya çalışmaktadır. Onun felsefecileri eleştirisinin özü, filozofların Kur'an ve Sünneti göz ardı ederek, Yunan felsefesinin eksik yönlerini belirtmeden hepsinin kabul edilmesini bizlere anlatmaktadır. Ama filozofların haklı oldukları noktaları kabul edeceğimizi bildirmektedir. Yani Gazzâli felsefeyi değil; felsefecilerin aklın her zaman bizleri hakikate götüreceği anlayışını eserlerinde eleştirmektedir. O'nun kendi düşündüğü fikirleri hiç kimseden korkmadan, doğru bildiklerini yazan bir müellif olduğu

⁸⁵ Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 312; Karadaş, *a.g.e.*, s. 57-64.

⁸⁶ Şerif, *a.g.e.*, s. 155; Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 210; Fahri, *a.g.e.*, s. 274; Karadaş, *a.g.e.*, s. 65; Çağrııcı, *Mustafa, a.g.md.*, s. 491.

⁸⁷ Gazzâli, el-Munkız, 128.

görülmektedir.⁸⁸ Gazzâli'nin yaşadığı ortamda zikrettiğimiz üzere siyasi ve toplumsal hayatta bir düzen olmadığı görülmektedir.

Gazzâli, yaşadığı dönemde Ehl-i Sünnetin amaçları doğrultusunda felsefecileri eleştirmekten kaçınmamıştır. O, tasavvufu bir hayat prensibi haline getirmiştir. O, Allah'ın kendisine yardım etmesiyle şüphe krizinden kurtulmuştur. Gazzâli, bu şüphe krizini mevki ve makamdan kurtularak gerçekleştirmiştir. O, nefsiyle yaptığı mücadelede başarılı olarak bazı ilahi sırlara kavuşmuştur.⁸⁹

Gazzâli'nin eserlerinin anlaşılabilmesi için onun hayat hikâyesinin bilinmesi gerekmektedir. Gazzâli'nin hayat hikâyesi ile fikir hayatının iç içe olduğu görülmektedir. Gazzâli'nin el-Munkız adlı eseri incelendiğinde, onun şahsiyeti hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Gazzâli, bu eserinde eğitim-öğretim hayatı, müderrisliği, din ilimlerini eleştirisi, kitap te'lifi, medreseyi ve insanları terk edişi hakkındaki ayrıntılı bilgiler vermektedir. Bu süreçlerde Gazzâli'nin çok yönlü kişiliği, ilim dallarına vakıf olması, ilim dalını onun metoduyla incelediği ve yönetimle ilişkisi açık bir şekilde görülmektedir.

Gazzâli'nin düşünce hayatındaki eleştirilerin temel özelliği bir aydına yakışır özelliktedir. Yani, aydın yaşadığı çağını eleştirebilen bir özelliğe sahip olmalıdır. Gazzâli'nin eserlerini okumaya başladığınız vakit, başlangıçta bir çelişki varmış gibi düşünürsünüz. Ama meseleleri ele alınışı bakımından değerlendirdiğinizde onun bakış açısının ne kadar zengin olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁸ Şerif, *a.g.e.*, s. 156; Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 210; Bulaç, Ali, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akal İlişkisi*, İstanbul 1994, s. 159.

⁸⁹ Çubukçu, İbrahim Agâh, *Gazzâli ve Şüphencilik*, Ankara 1989, s. 12; Fahri, *a.g.e.*, s. 276; Şerif, *a.g.e.*, s. 163; Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 152-153.

İKİNCİ BÖLÜM

2.GAZZÂLİ’NİN İLİMLERİ ELEŞTİRİSİ VE KALB-AKIL KAVRAMLARI

2.1. Gazzâli ve İlimler

Gazzâli, kendi hayatını anlattığı *el-Munkız* adlı eserinde bilginin kaynağının önce duyu organları olduğunu ifade etmektedir. Daha sonra bilginin kaynağının zaruri akıl olduğunu belirtmektedir. Bu ikisinin de eşyanın ve varlığın hakikati açıklayamadığını görünce, en sonunda bu bilginin Allah tarafından gönderilen bir nur ile olduğunu dile getirmektedir. Gazzâli’nin bu şekildeki şüphesi hakikatin ortaya konulmasıyla ilgili olan bir durum olduğu anlaşılmaktadır. O, etrafındaki en basit düşünme yollarından başlayarak bilimsel bir gözleme dayanan bu metodu kullandığı görülmektedir. Bu şüpheli yaklaşımın karşısına çıkacak problemleri kolay bir şekilde çözmesine yardım ettiği görülmektedir. Yani Gazzâli, kendisinin içine düştüğü problemleri çok iyi bilmekte ve ona göre çözüm yollarını da kendi metoduyla gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

Gazzâli, hakikati arayanların bu dört grup içerisinde olduğunu ifade etmektedir: Bunlar; kelâmcılar, batıniler, felsefeciler ve sufilerdir.⁹⁰ Gazzâli, aradığı gerçeğin bunların dışında olmadığını belirtmektedir. Gazzâli, taklitçiliği bıraktığı için hakikatin bunların içerisinde olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü taklitçinin kendisinin taklitçi olduğunu fark etmesi, onu hakikati araştırmaya sevk etmektedir. O, bu ilimlerle ilgili çeşitli araştırmalar yaptığı anlaşılmaktadır. Gazzâli’nin bu ilim dallarındaki araştırmalarını sırasıyla inceleyelim.

2.1.1. Kelâm

Gazzâli, önce kelâm ilmiyle araştırmaya koyulmaktadır. Kelâm ilmini ayrıntılı bir şekilde öğrenmektedir. Kelâmın konuları üzerinde çıkarımlar yapmaktadır. Kelâm ilminin kurucularının kitaplarını incelemektedir. Daha sonra Kelâm ilmiyle ilgili kitaplar yazdığı görülmektedir. Gazzâli, kelâm ilmini maksadı açısından yeterli, ama kendi açısından yetersiz olduğu kanaatine varmaktadır.⁹¹

⁹⁰ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 104.

⁹¹ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 105; Çubukçu, *a.g.e.*, s. 64.

Kelâm ilminin amacı, Ehl-i Sünnet inancını bid'atçıların şerhlerinden korumak olduğunu ifade etmektedir. O, Kur'an ve sünnetin merkeze alınarak İslam inanç sistemini kurmaya çalışmaktadır. Gazzâli, kelâm ilminin insanların İslam inancını yıkmaya çalışmaları ve din mensuplarını aldatmaya çalışmaları üzerine doğduğunu vurgulamaktadır. O, kelâmcıların en çok önem verdikleri durum tartıştığı insanın açığını bulmak ve onlara kendi görüşünü kabul ettirmek olduğunu eleştirmektedir.⁹² Bu durum, aklın zaruri prensiplerinden başka bir şeyi kabul etmenin kimseye fayda vermeyeceğini bilmeyi gerektirmektedir. Bundan dolayı Gazzâli için kelâm tatmin edici bir ilim dalı olarak kabul edilmemektedir. Gazzâli, kelâmcıların kendi alanlarının haricindeki meseleleri de çözmeye çalıştıklarını eleştirmektedir. Bu çerçevede onların başarılı olmadıklarını belirtmektedir. Ayrıca halk arasında bu ilmin fikir ayrılıklarına neden olduğunu ifade etmektedir. Ama halk yığınlarının inançla ilgili sorunlarını çözebileceğini vurgulamaktadır. Gazzâli, kelâm ilminin kendi konularının dışına çıkınca asıl işlevini yitirdiğini belirtmektedir.⁹³

Gazzâli, kelâmı İslam âlimleri tarafından ele alınış biçimi bakımından farklı bir şekilde incelemeye tabi tuttuğu görülmektedir. O'nu kelâm ilminin ilk ortaya çıkış sebebini ve onun âlimlerinin yorumlarını dikkatli bir şekilde incelediği görülmektedir. Gazzâli, kelâmcılara çeşitli eleştirilerde bulunduğu görülmektedir. Ama kelâmcılara karşı hoşgörülü davrandığı da bilinmektedir. Ayrıca O, kelâm ilminin herkese yararlı olmayacağını belirtmektedir.⁹⁴

Gazzâli, kelâmın belli bir yere kadar kendisine yeterli olduğunu belirtmektedir. O, daha sonra kelâmı eleştirmeye ve ona farklı yorumlar getirmeye çalışmaktadır. Gazzâli, her ilim dalının bizi hakikate ulaşma noktasında şüpheye götürdüğünü vurgulamaktadır.

2.1.2. Felsefe

Gazzâli'nin, kelâmcılardan sonra filozofları eleştirdiği görülmektedir. Filozoflar, hakikatleri aramaya başladıklarında nasıl bir yöntem izlemektedir? Onların görüşlerinin eşyanın ve varlığın hakikatini anlamada nereye konmalıdır? Onların sözleri ciddiye alınmalı mı? Onların söylediklerinde doğru olan şeyler yok mudur? Onların söylediği şeylerin hepsi küfür mü? Bu ilim dalının yöntemi nedir? Allah'ı, evreni ve varlıkları

⁹² Gazzâli, *el-Munkız*, s. 106; Çubukçu, *a.g.e.*, s. 63; Şerif, *a.g.e.*, s. 163.

⁹³ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 106; Uyanık, *a.g.e.*, s. 122.

⁹⁴ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 106.

nasıl anlarlar? Gazzâli, filozofların yukarıda saydığımız özelliklerini, onların bütün görüşlerini tahlil ederek filozofları, yine kendilerinin üslubuyla eleştirmeye başladığı görülmektedir. Bir ilim dalının eleştirilebilmesi için o ilmin uzmanı olmak gerekmektedir. Bu ilim dalının en yetkili uzmanını da aşarak o ilmin bilinmeyen taraflarını da bilmek gerekmektedir. Gazzâli, bu ilim dalının eksikliklerini o vakit öğrenebileceğimizi ifade etmektedir.⁹⁵

Gazzâli'nin felsefeyi anlamlandırmaya çalışırken kullandığı metodun önemi onun yaklaşımında görülmektedir. Gazzâli, kelâm âlimlerinin kitaplarında yer alan felsefecilere reddiyelerin karmaşık, dağınık ve çelişkili ifadelerle dolu olduğunu ifade etmektedir. Bu ilimlerin meraklıları bu şekilde yapılan reddiyelere inanmazlar. Çünkü kendince çelişen bilgi yığınlarını akl-ı selim insanlar kabul etmezler. Buradan hareketle Gazzâli'nin, felsefi kaynakları incelediği görülmektedir. O, felsefeyi öğrenmede hiçbir hocanın yardımı olmaksızın gerçekleştirmiştir. Gazzâli, felsefeyi araştırmalarının sonucunda öğrendiklerini anlamlandırmaya, düşünmeye çalışmıştır. Gazzâli'nin, sonunda bir ilim dalının özelliklerini, gerçeklerini ve eksikliklerini şüpheden uzak bir şekilde kavradığı görülmektedir.⁹⁶

Gazzâli'nin felsefeyi kavradıktan sonra felsefi eserlerini yazmaya başladığı görülmektedir. İlk önce filozofların ve felsefenin amaçlarıyla ilgili eseri *Mekâsıdu'l-Felasife*'yi yazdığı görülmektedir. Bu eserden sonra insanlar felsefeyi ve filozofları tanımıştır. Bunun ardından filozofların akla yüklediği anlamı eleştirmek amacıyla *Tehafütü'l-Felasife*'yi yazmıştır.⁹⁷ Buradan hareketle Gazzâli daha önce söylediğimiz gibi bir ilim dalını veya âlimlerini eleştirmeden önce o ilim dalı hakkında yeterli bir bilgiye ulaştıktan sonra ancak ilim dalını ve ilmin alimlerinin eleştirilebileceğini belirtmektedir.

Gazzâli, felsefe araştırmalarını tamamladıktan sonra filozofları üçe ayırmıştır: Dehriler, Tabiatçılar ve İlahiyatçılar.

Gazzâli, felsefecilerin ilk grubunun “*dehriler*” olduğunu ifade etmektedir. Gazzâli, dehrilerin öncü filozoflar olduğunu, kudretli, bilgili ve planlayıcı bir yaratıcıyı inkâr ettiğini belirtmektedir. Gazzâli'ye göre dehriler, evrenin, insanların ve hayvanların öteden beri kendi kendine var olduğunu ve bu durumun sonsuza kadar devam edeceğini

⁹⁵ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 128; *Felsefenin Temel İlkeleri*, çev., Cemaleddin Erdemci, Ankara 2002, s. 35; Şerif, *a.g.e.*, s. 160.

⁹⁶ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 129; Çağrı, *a.g.md.*, s. 491, 498.

⁹⁷ Çubukçu, *a.g.e.*, s. 65; Çağrı, *a.g.md.*, s. 491, 498.

savunmaktadır. Gazzâli, dehrilerin bu özelliklerinden dolayı zındık olduğunu belirtmiştir.⁹⁸

Gazzâli, felsefecilerin ikinci grubunun “*tabiatçılar*” olduğunu kabul etmektedir. O, bu grubun cansızlar âlemi, canlılar ve bitkiler üzerinde çalışmalarını sürdürdüğünü belirtmektedir. Gazzâli, tabiatçıların canlıların organları konusunda araştırmalar yaptığını, Allah’ın yaratıcılığının tezahürleri ve hikmeti noktasında O’nu tanımaya mecbur kaldığını savunmaktadır. Gazzâli, insanın anatomi ve canlıların ilmini öğrendiğinde Allah’ın yarattığı mükemmel varlığa hayran olabileceğini vurgulamaktadır.⁹⁹

Gazzâli, tabiatçıların araştırmalarının çoğunu cansız varlıklar üzerinde gerçekleştirdiğini ifade etmektedir. Tabiatçılar, insanlardaki akıl gücünün mizacın dengesine bağlı olduğunu kabul etmektedir. Onlar, insan vücudundaki denge ortadan kalkınca, akıl gücünün de ortadan kaybolduğunu savunmaktadır. Tabiatçılar, nefis (ruh) ölünce, tekrar ruhun dirilmeyeceğini kabul etmektedir. Gazzâli’ye göre tabiatçılar, ahireti, cenneti, cehennemi, kıyameti ve hesap vermeyi inkâr etmektedir. Gazzâli’ye göre tabiatçılar, ibadet için günahın ve sevabın söz konusu olmadığını kabul etmektedir. Gazzâli, tabiatçıların bu düşüncelerinin sonucunda hayvanlar gibi nefsin arzu ve isteklerine bağlı kalacaklarını ifade etmektedir. O, tabiatçıların imanı tanımadıkları için nefsin arzu ve isteklerine göre hareket ettiğini belirtmektedir. Gazzâli, tabiatçıların Allah’a ve O’nun sıfatlarına inanmalarına rağmen ahiret gününü inkâr ettiğini vurgulamaktadır.¹⁰⁰

Gazzâli, felsefecilerin üçüncü grubunun “*ilahiyatçılar*” olduğunu belirtmektedir. O, yeni dönem felsefecilerin Eflatun, Sokrates ve Aristoteles olduğunu açıklamaktadır. Gazzâli, Aristoteles’in bu filozofların içerisinde felsefeyi sistematik hale getirdiğini kabul etmektedir. Bu filozoflar, kendilerinden önceki dehriler ve tabiatçıları eleştirdiğini belirtmektedir. Ayrıca Aristoteles’in kendisinden önceki Platon’u eleştirdiği bilinmektedir. Platon’un da hocası Sokrates’i eleştirdiği görülmektedir. Gazzâli’ye göre Farabi, İbn-i Sina ve benzeri İslam filozofları Aristoteles’in dolayısıyla Platon ve Sokrates’in fikirlerinin bir kısmını kabulüyle birlikte

⁹⁸ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 130; Şerif, *a.g.e.*, s. 165; Çubukçu, *a.g.e.*, s. 66.

⁹⁹ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 130; Çubukçu, *a.g.e.*, s. 66.

¹⁰⁰ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 131; Çubukçu, *a.g.e.*, s. 66.

küfre girdiğini iddia etmektedir. Gazzâli, Aristoteles felsefesini bize en doğru bir şekilde aktaranların Farabi ve İbn-i Sina olduğunu da belirtmektedir.¹⁰¹

Gazzâli, Yunan filozoflarından etkilenen Farabi ve İbn-i Sina'yı özgün İslam düşüncesi perspektifinden eleştirmektedir. Fakat onun felsefeye bakışını düşünürler yanlış anlayarak onu felsefe düşmanı olarak tanıttıkları bilinmektedir.¹⁰² Halbuki Gazzâli, yukarıda zikrettiğimiz üzere bütün ilim dallarına karşı eleştirel bir üslub kullandığı görülmektedir. Gazzâli'nin ilmi kişiliği bağlamında kelâma, felsefeye ve tasavvufa eleştirilerde bulunduğunu görebiliriz. Ayrıca Gazzâli, Yunan felsefesindeki bazı hakikatleri yeniden keşfetmeye gerek duymadan, eğer doğruysa onları kabul edebileceğimizi belirtmektedir.

Gazzâli, Farabi ve İbn-i Sina'nın bizlere aktardığına göre Aristoteles felsefesinin üç kısma ayırabileceğimizi dile getirmektedir. Farabi ve İbn Sina'ya göre Aristoteles felsefesinin bir kısmı insanı küfre, ikinci kısmı insanı bid'atçılığa ve üçüncü kısmını ise inkâr etmememiz gerektiği belirtmektedir.¹⁰³

Gazzâli'nin İslam felsefecilerini (Farabi ve İbn Sina) eleştirisinin ana noktası, bu filozofların Ehl-i sünnet akidesini (Kur'an ve Sünnet) hiçe sayan bir şekilde olmalarından kaynaklandığını ifade etmektedir. Gazzâli'nin bazı hususlarda felsefecilerin görüşlerini kabul ettiği de görülmektedir. Gazzâli'nin felsefecileri dini konularda eleştirirken onların metotlarıyla onları eleştirmesi onun özgün bir özelliğini göstermektedir.

Gazzâli'nin felsefe anlayışına baktığımızda eleştirel bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Filozofumuz felsefenin tam olarak öğrenildikten sonra onun hakkında değerlendirme yapmanın doğru olabileceğini kabul etmektedir. Ayrıca felsefecilerin ortaya koydukları doğru bilgilerin kabul edilmesini; yanlış bilgilerin ise felsefenin üslubuna uygun bir şekilde eleştirmenin doğru olmasını savunmaktadır. Gazzâli'nin, bütün ilim dallarına eleştiriler getirerek, onları geliştirdiği bilinmektedir.

¹⁰¹ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 132; Şerif, *a.g.e.*, s. 165.

¹⁰² Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 210; Bulaç, *a.g.e.*, s. 159; Uludağ, Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul 1994, s. 251; Bolay, *a.g.e.*, s. 23; Çağrı, *a.g.md.*, s. 499; Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev., Hüseyin Hatemi, İstanbul 2008, C. I, s. 321, 328.

¹⁰³ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 133; Fahri, *a.g.e.*, s. 280.

2.1.3. Tasavvuf

Gazzâli'nin yukarıda anlatılan ilim dallarının araştırmasını bitirdiğinde bütün gücüyle tasavvufa yöneldiği bilinmektedir. Gazzâli, tasavvufun ilim ve amel yoluyla öğrenileceğini savunmaktadır. O, tasavvuf yolunun amacının nefsin arzu ve isteklerinden uzaklaşmak ve Allah dışında kalan şeyleri kalbden atarak sadece Allah'ı düşünmek olduğunu belirtmektedir. O tasavvufun Allah'a göre bir hayat yaşamak olduğunu vurgulamaktadır.¹⁰⁴

Gazzâli, bu ilmi mutasavvıfların metoduyla incelediği görülmektedir. Gazzâli, bu ilim dalında öğrendiği ve insanların çok az bir kısmının sahip olduğu, öğrenmeyle ulaşılamayan, ancak yaşayarak ve sıfatlarını değiştirerek varılan özellikleri keşfettiğini belirtmektedir. Gazzâli, tasavvufun İslam dininin yaşanan pratiği olduğunu dile getirmektedir. Bizler her ne kadar nefsimizi terbiye etmemiz gerektiğini söylesek de, onu uygulamadığımız zaman bunun bir anlamını olmayacağını vurgulamaktadır.¹⁰⁵ Buradan hareketle tasavvufun, kalbi Allah'a açmak ve O'na yönelmek olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli, sufilerin söz düşkünü olmadıklarını, hâl ehli olduklarını ifade etmektedir. O, ilim yoluyla elde ettiği bilgilerin ardından, kalanları ise tadararak ve yaşayarak elde ettiğini belirtmektedir. Gazzâli, ahiret mutluluğuna takva ve nefsin arzu ve isteklerinden kurtulmayla ulaşabileceğini savunmaktadır. İnsanın bunu yapabilmesi için dünyanın aldaticılığından uzaklaşması, ebedi hayata hazırlık için kalbin dünyaya olan ilgisini kesmesi ve Allah'a yönelmesi gerekmektedir.¹⁰⁶ Gazzâli, Allah'a yönelmenin ancak mevkiden, makamdan ve dünyanın meşgalelerinden uzaklaşarak yapılabileceğini ifade etmektedir. Gündelik olaylar, geçim derdi gibi işler Gazzâli'nin moralini bozduğu görülmektedir. Gazzâli'nin tek başına yaşama arzusunu her zaman özlediği bilinmektedir. O, ömrünün on yılını halvet, riyazet ve kalbini arıtarak Allah'ı zikretmeyle geçirmiştir. Ona göre insan, ne kadar aklını kullansa, hüküm verse, ince bir düşünüş gerçekleştirse de sufilerin yolunu ve davranışlarını kazanamayacaklarını savunmaktadır. O, sufilerin hayata bakış açısının peygamberlerin nuruyla aydınlandığını belirtmektedir.¹⁰⁷

¹⁰⁴ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 169; Bayrakdar, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁰⁵ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 171; Karadaş, *a.g.e.*, s. 86, 87.

¹⁰⁶ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 172; Karadaş, *a.g.e.*, s. 90.

¹⁰⁷ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 177, 178.

Gazzâli, tasavvuf yolunun ilk şartının kalbi Allah'ın dışındaki şeylerden temizlemek olduğunu ifade etmektedir. Bunu ancak Allah'a göre bir hayat yaşamakla gerçekleştirebileceğimizi belirtmektedir. O, bu yolun sonunun Allah'ta yok olmak olduğunu benimsemektedir. Gazzâli, Allah'ta yok olmanın başlangıçta nefis terbiyesiyle başladığını savunmaktadır. Gazzâli'ye göre gerekli olan çalışmalar (riyazet) yapıldıktan sonra Allah'ta yok olunacağını vurgulamaktadır. Tasavvuf yolunun başından itibaren insanlarda manevî haller meydana gelmektedir. Gazzâli, tasavvuf yolunda insanın yaşadığı hallerin sözlerle ifade edilemeyeceğini belirtmektedir. Bu mertebede söyleyeceğimiz her söz bizi zor durumda bırakabilir. Gazzâli, bazı insanların bu halleri Allah'a hulul etmek şeklinde anlayabileceğini vurgulamaktadır. O, insanın bu hallerini bir yanılğı olarak kabul etmektedir.¹⁰⁸

Gazzâli, insanın kalbini temizleyerek Allah'a yakınlaşması sürecini gerçekleştirmeyen insan, nübüvveti anlamayacağını kabul etmektedir. Gazzâli, velilerin kerametlerini, Hz. Peygamber'e görev verilmeden önce geçirmiş olduğu hallere benzetmektedir.¹⁰⁹ Gazzâli, Hz. Peygamberin kendisine vahiy gelmeden önce insanlarla ilgisini keserek Hira mağarasına sığınmasını ve Rabbiyle baş başa kalmasını tasavvuf ehlinin yolu olduğunu kabul etmektedir. O, bu yol hakkında bilgi sahibi olmayanların sufilerle beraber hayat yaşayarak, onların tecrübeleri hakkında bilgi sahibi olabileceklerini belirtmektedir.¹¹⁰

Gazzâli, tasavvufun özünü inkâr eden cahillerin olduğunu belirtmektedir. O, bu insanların sözlerine şiddetli bir tepki göstermektedir.¹¹¹ Gazzâli, bunların tasavvuf yolunun insanı nübüvveti anlamaya götürdüğünü bilmedikleri için, bu şekilde davrandıklarını kabul etmektedir. Gazzâli'ye göre insan bir ilmin gayesini bilmediği zaman onun hakkında olumsuz yorumlar yapabileceğini belirtmektedir.

Gazzâli, insanın manevi tecrübeleri keşfettikten sonra olgun bir kişi olabileceğini kabul etmektedir. Onun, bu çerçevede Hz. Peygamber'i zikretmesinin önemli olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber, kırk yaşına kadar gerekli olan ahlaki terbiyeyi yaşadığı görülmektedir. Gazzâli, Hz. Peygamber'in kırk yaşından sonra Allah'ın vahyine muhatap olmasıyla birlikte kendisinde bulunan ahlaki terbiyenin bütün Müslümanlara örnek olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, insanların böyle bir örnek ahlaki

¹⁰⁸ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 178.

¹⁰⁹ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 178.

¹¹⁰ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 179.

¹¹¹ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 179.

hayatımızda görebilmemiz için tasavvuf yolunun seçilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Gazzâli, tasavvuf yolunu tanıması sebebiyle nübüvveti (peygamberlik müessesesi) daha iyi anladığını belirtmektedir.

Gazzâli, tasavvuf yolunun anlaşılması için beden hastalık durumunu bize örnek vermektedir. O, beden hasta olduğu zaman insanın sıkıntılar yaşadığını, sağlıklı olduğu zaman insanın mutlu olduğunu dile getirmektedir. O, kalbin de böyle halleri olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, kalbin mutlu olduğu zaman insanın kurtuluşa erdiğini, kalbin hasta olduğu zaman da insanın hayatının mahvolduğunu savunmaktadır. Ona göre Allah'ı tanımamak, kalbin öldürücü zehiridir. O, Allah'ı tanımanın gereği olarak nefsin arzularına karşı koymak ve Allah için ibadet etmek gerektiğini kabul etmektedir. Gazzâli'ye göre kalbi tedavi etmek için hastalığın giderilmesi gerekmektedir. Gazzâli, kalb hastalığını, Allah'ı tanımak ve nefsin arzularından vazgeçerek gerçekleştirebileceğimizi kabul etmektedir. Gazzâli, hasta vücudumuzu ilaçlarla tedavi nasıl ediyorsak, kalbin hastalıklarını da ibadetler, Allah'ı tanımak ve O'na göre hayat yaşamakla tedavi edebileceğimizi vurgulamaktadır.¹¹²

Gazzâli, vücudun tedavisi için kullanılan ilaçların özelliklerini akıl yoluyla kavrayamadığımız gibi Hz. Peygamber'in nübüvvetini de ancak nübüvvet nuruyla anlamamız gerektiğini belirtmektedir. O, kalb hastalıklarının ilacı olan ibadetleri akıl yoluyla değil; nübüvvet nuruyla anlamaya çalışmamız gerektiğini ifade etmektedir. Ona göre, ibadetlerdeki hareketlerin özellikleri değişiklik gösterebilmektedir. Nasıl ki vücut hastalanınca kullanılan ilaçlardaki maddelerin oranları değişirse; ibadetlerdeki secde, rükû ve sabah namazı, ikindi namazı değişmektedir. Gazzâli'ye göre ibadetlerin hikmetlerini akılla anlamaya çalışmak ve onların ilahi hikmetten yoksun olduklarını düşünmek cahil insanların davranışdır.¹¹³

Gazzâli, tasavvuf yolunda geçirdiği tecrübelerin ardından harekete geçenin kendisi değil; onu hareket ettirenin Allah olduğunu belirtmektedir. O, Allah'tan kendisini ıslah etmesini ve ıslah ettikten sonra kendisi aracılığıyla insanları ıslah etmeyi istemektedir. O, böylece geçirdiği tecrübeler sonrasında nefsinde kendisini üstün gösteren ve makam ve mevkiye önem veren özelliğini terbiye ettiğini belirtmektedir. Gazzâli, Allah'ın hâk ve bâtılın ayrımını kendisine gösterdiğini ifade etmektedir.¹¹⁴

¹¹² Gazzâli, *el-Munkız*, s. 188.

¹¹³ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 189.

¹¹⁴ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 199; Çağrı, *a.g.md.*, s. 493.

Gazzâli'nin tasavvuf yolunda Allah'ın kendisine öğrettiği hakikatleri insanlara anlattığı görülmektedir.

Gazzâli, tasavvuf yolculuğunda geçirdiği tecrübeleri Hz. Peygamber'in nübüvveti ile açıklamaya çalıştığı görülmektedir. Hz. Peygamber'e vahyin kalbine aktığını ve kalbinde hissettiği vahyi aklıyla anlamaya çalıştığını düşündüğümüz vakit, Gazzâli'nin kalb ve akıl arasındaki ilişkiyi nasıl anladığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yani insanın bir konuda kalbinde geçirdiği şüphelerin, akılla anlaşılmaya çalışıldığında hakikatin anlaşılmasına yardımcı olabiliriz.

Kısaca söylemek gerekirse, Gazzâli'nin tasavvuf yolundaki tecrübeleri sonucunda onun kalbini temizlediği ve nefsini ıslah ettiği anlaşılmaktadır. Allah bazen kuluna nimet verir. Kulu Allah'ı hatırlayacak mı? Yoksa kendisine verilen nimetlerle kendini diğer insanlardan üstün görmeye mi çalışacak? Gazzâli bu süreçleri hayatında tasavvuf yolculuğuyla tecrübe ettiği anlaşılmaktadır. Bu manevi tecrübelerde insanın akli, duyu organları ve maddi yapısını etkisiz kılan insanın kalbinin önemli olduğu görülmektedir.

2.2. Gazzâli'ye Göre Kalb ve Akıl Kavramları

2.2.1. Kalb Kavramı

Kalb kavramı sözlükte “*çevirmek, döndürmek, bir şeyin altını üstüne getirmek, devirmek, ters çevirmek, alabora etmek değiştirmek, dönüştürmek, tersine çevirme, yukarı çevirme, değişim, dönüşüm, öz, merkez, cevher, ruh ve can*” anlamlarına gelmektedir.¹¹⁵ Kalb kavramı bazı kaynaklarda “*birşeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek*” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁶ Kalb kavramı, vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adı olarak anlaşılmaktadır. Kalb, bilgi ve düşüncenin kaynağı ve aracıdır. Bir et parçası olmasıyla birlikte kalb, rabbâni latife ve cevherin adına denilmektedir.¹¹⁷

Kalb kelimesi Türkçe sözlükte de “*bir halden bir hale döndürme, değiştirme, dönüştürme, çevirme, kan dolaşımının hareket merkezi olan uzuv, yürek, his, duyu merkezi, gönül, dil, ruh, Allah'ın tecelligâhı, bir şeyin ortası, merkezi, caneve, öz, iç gözü, sevgi, muhâbbet*” gibi anlamlara gelmektedir.¹¹⁸

¹¹⁵ Mutçalı, a.g.e., s. 724.

¹¹⁶ İbn Manzûr, a.g.md.; Cevheri, a.g.e., C. I, s. 204.

¹¹⁷ Uludağ, a.g.md., s. 230; Uyanık, a.g.e., s. 68.

¹¹⁸ Doğan, a.g.e., s. 585.

Kur'an ve hadislerde kalb, fuad, sadr, lüb, nüha ve rü' anlamında kullanılmaktadır.¹¹⁹ Kur'an'da kalb ve fuad eş anlamda kullanılmaktadır. Bazen de birbirinden farklı anlamlarda kullanıldığı görülmektedir. Kur'an'da yüreğe güç vermek için önceki peygamberlerin kıssalarından bahsedilmektedir.¹²⁰ Kalbin göz ve kulak olduğunu bildiren ayetler bulunmaktadır.¹²¹ Göğüs manasında: *"Allah göğüslerde olanı bilir"* şeklinde kullanılmaktadır.¹²² Bazı ayetlerde kalb kelimesi mecaz anlamında kullanılmaktadır: *"Allah bir kimsenin hidayetini dilerse göğsünü açar"*.¹²³ Allah, *"ulü'l-elbâb, ulü'n-nüha"* ifadeleriyle kalb sahiplerine seslenmektedir.¹²⁴ Kur'an'da akletme fiili kalbe nisbet edilmektedir.¹²⁵ Yani düşüncenin kalbin bir işlevi olduğu belirtilmektedir. Aynı şekilde anlamının kalbin bir özelliği olduğuna vurgu yapılmaktadır.¹²⁶

Kur'an ve hadislerde kalbin mahiyeti veya tarifi değil de onun işlevleri ve nitelikleri üzerinde durulmaktadır. Kalb, Kur'an'da insanın anlama, kavrama, düşünme, eşyanın hakikatini öğrenme, insanı diğer canlılardan ayıran özellik, idrâk eden, bilen, kavrayan ve sorumluluğu taşıyan güç anlamında kullanılmaktadır.¹²⁷ Kur'an ve hadislerde bu çok açık bir şekilde görülmektedir: *"Kalbleri var ama onunla bir şey anlamıyorlar"*¹²⁸, *"Akletmek için onlarda kalb yok mu?"*¹²⁹, *"Kalbi olanlar için bunda öğüt vardır"*.¹³⁰ Bu ayetlerde Allah kalbin fonksiyonları üzerinde durmaktadır. Ayrıca dini ve insani hayatın merkezinde kalb bulunmaktadır. Bu ayetlerde kalbin idrâk, ilim, marifet ve düşünce aracı olduğu dile getirilmektedir.¹³¹ Kalb, hem rabbâni hem de şeytani hikmetlerin mücadele alanıdır.

Kalbin bir özelliği de değişken olup renkten renge girmesidir.¹³² Hz. Peygamber bir sözünde *"Ey kalbleri değiştiren, evirip çeviren Allah kalbimi dinin ve taatin üzerine sabit kıl"* buyurmaktadır.¹³³ Başka bir hadiste, *"Kalbleri sabit kılan Allah'tır."*¹³⁴

¹¹⁹ Kur'an'da kalb kavramının farklı kullanımı için bakınız; Hud, 120; İsra, 36; Ali İmran, 119.

¹²⁰ Hud, 120.

¹²¹ İsra, 36.

¹²² Ali İmran, 119.

¹²³ En'am, 125; Zümer, 122.

¹²⁴ Ali İmran, 7; Taha, 54,128.

¹²⁵ Hacc, 46.

¹²⁶ Uludağ, *a.g.md.*, s. 230.

¹²⁷ Araf, 179; Hacc, 46; Kaf, 37; İsra, 36; Ahzab, 5.

¹²⁸ A'raf, 129.

¹²⁹ Hacc, 46.

¹³⁰ Kaf, 37.

¹³¹ Uludağ, *a.g.md.*, s. 230.

¹³² *Müsned*, IV, 408; VI, 302.

¹³³ *Müsned*, II, 168, 173; Müslim, *"İman"*, I, 2; Tirmizi, *"Da'avat"*, 89, 124.

“*Kalbler Allah’ın iki parmağı arasındadır.*”¹³⁵ Bu hadislerde Allah’ın insanın kalbini değiştirdiğini ve yönlendirdiğini anlayabiliriz. Kalb duygu, düşünce ve inanç bakımından çok çeşitli renklere girmeye ve şekiller almaya elverişli bir yapıya sahiptir. İnsanda imanın gerçekleştiği yer kalbtir.¹³⁶ Kalbleri renklendiren Allah’tır.¹³⁷

Kur’an’da takvanın yerinin kalb olduğu belirtilmektedir.¹³⁸ Başka ayetlerde kalblere huzur ve sakinlik verenin Allah olduğu görülmektedir.¹³⁹ Diğer ayetlerde kalblere hidayet veren, kalbleri kaynaştıran, şefkatli, merhametli kılanın Allah olduğu belirtilmektedir.¹⁴⁰ Ayrıca samimi bir şekilde kalb ile tasdik kelime-i tevhit getiren insan müslüman olmaktadır.¹⁴¹ İman kalbin Allah’ı tasdik etmesidir. Kalbin temiz olması Allah katında çok önemli olduğunu anlayabiliriz.¹⁴²

Kur’an’da kalbin olumsuz bir şekilde etkilenmesi hakkında bilgi verilmektedir. Kur’an’da kalbin körlüğü,¹⁴³ kalb kasveti ve taşlaşmış yürekler,¹⁴⁴ kalbin mühürlenmesi,¹⁴⁵ kalbin gerçeği algılamadan alıkonulması,¹⁴⁶ kalbin kilitlenmesi ve kalbe perde çekilmesi,¹⁴⁷ yoldan sapanların kalblerini saptırması,¹⁴⁸ hakkında bilgi verilmektedir.¹⁴⁹

Kalb Kur’an’da “*anlama, idrâk etme, iman, huşu’, takva*” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁰ Kalb ve akıl kavramının Kur’an’daki anlamına bakıldığında birbirinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Kur’an’da kalb anlamındaki akıllı, menfaatçi ve toplumda yaygın kullanılan anlamıyla kullanılmamaktadır. Bu akıl sürekli ulvi işe layık olan ve ona ulaşmaya çalışan bir mücevher olarak belirtilmektedir. Kur’an’da kalb,

¹³⁴ İbni Mace, “*Mukaddime*”, 13.

¹³⁵ Müslim, “*Kader*”, 17; İbni Mace *a.g.e.*, 13; Tirmizi, “*a.g.e.*”, 89.

¹³⁶ Hucurat, 7; Mücadele, 22.

¹³⁷ Buhari, *a.g.e.* 9; Müslim, “*Müsafirin*”, 181.

¹³⁸ Hacc, 32.

¹³⁹ Bakara, 260; Ali İmran, 126; Maide, 113; Enfal, 10; Rad, 28; Fetih, 4, 18.

¹⁴⁰ Ali İmran, 103; Hadid, 27; Teğabün, 11.

¹⁴¹ Buhari, “*İlim*”, 33, 39.

¹⁴² Uludağ, *a.g.md.*, s. 231.

¹⁴³ Hacc, 446.

¹⁴⁴ Bakara, 74; Maide, 13; En’am, 43; Zümer, 22.

¹⁴⁵ Bakara, 7; Nahl, 108; Casiye, 23.

¹⁴⁶ A’raf, 101; Yunus, 74.

¹⁴⁷ Bakara, 88; En’am, 25; İsra, 46; Muhammed, 24; Muttaffifin, 14.

¹⁴⁸ Saff, 5.

¹⁴⁹ Uludağ, *a.g.md.*, s. 231.

¹⁵⁰ Dinani, *a.g.e.*, s. 19.

anlama ve idrak anlamında kullanılmaktadır.¹⁵¹ Yani insanın bir bilgiyi anlamasının ve kavramasının kaynağının kalb olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵²

Farabi, kalbin aklı kendisinde barındıran ve işlevsel hale getirmeye çalışan bir yapısının olduğunu ifade etmektedir. Kalb nurlar, ilim ve irade ile harekete geçen akıl sayesinde bir bilinç meydana getirmektedir. Kalbtaki hareketi sağlayan ruh olarak bilinse de bu akıl sayesinde gerçekleşmektedir. Farabi'ye göre nur, ilim ve iradenin akıl sayesinde kalbe ulaştırılmaktadır. O, kalbin Tanrı'nın ilim ve iradesini kabul etmesiyle birlikte yaratıldığını vurgulamaktadır. Kalb, ilham nurları sayesinde aydınlanarak, hareketsizlik ve sükun karanlığından kurtulmaktadır. O, kalbdan çıkan bu nurların Tanrının tarif için bir ayna olarak yarattığı ilhami aklın nuru aracılığıyla beden her tarafına yayıldığını kabul etmektedir.¹⁵³ Buradan hareketle kalb nurunun bütün bedene yayıldığını söyleyebiliriz.

Kalb kavramı ile ilgili genel bilgileri verdikten sonra Gazzâli'nin tanımına geçebiliriz. Ona göre kalbin iki anlamı vardır:

Birincisi, çam ağacının kozalağı şeklinde olan et parçasıdır. Bu et parçası göğsün sol tarafına konulmuş özel bir organdır. Bunun içerisinde oluğa benzeyen çeşitli boşluklar bulunmaktadır. Bu boşluklarda siyah kan bulunmaktadır. Bu yer ruhun menbaı ve madenidir.¹⁵⁴ Gazzâli bu tanımı yaparken kalbin bir et parçası olduğunu kabul etmektedir. Bu durumu ölmüş insanlarda ve hayvanlarda da görebiliriz. Ama “*kalb*” denildiğinde akla gelmesi gereken insanın üstün vasıflarının bulunduğu ruhâni bir merkez anlaşılması gerekmektedir.

İkincisi ise, rabbâni ve ruhâni latife ve inceliklerdir. Gazzâli bunun cismâni kalbe ilişkisinin olduğunu belirtmektedir. Bu tanımdaki ruhun insanın gerçeği olduğunu ifade etmektedir. Bu kalb, insanın bu dünyadaki canlılığının kaynağıdır. Gazzâli, insanın sorumluluğunu bu kalbin taşıdığını vurgulamaktadır. İnsanların çoğu cismâni kalb ile ruhâni kalb arasındaki ilişkiyi anlamada hayrete düşmektedirler. Gazzâli, rabbâni kalbin cismâni kalble olan ilişkisi renklerin cisimlerle, sıfatlar ve niteliklerin mevsuflarla ilişkisine benzediğini belirtmektedir.¹⁵⁵ Buradan hareketle insanın kalbi denildiğinde ilk akla gelen bir et parçasıdır. Ama aslolan insanın ulvî özelliğe sahip manevî kalb olması

¹⁵¹ A'raf, 179

¹⁵² Uludağ, *a.g.md.*, s. 232.

¹⁵³ Şahin, *a.g.m.*, s. 137.

¹⁵⁴ Gazzâli, *İhya*, C., III, s. 9; *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 16.

¹⁵⁵ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 9; *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 16,17; Bolay, *a.g.e.*, s. 190; Uyanık, *a.g.e.*, s. 84.

gerekmektedir. Allah Kuran’da; “*Ruh, Rabbimin katındadır*”¹⁵⁶ ve “*İyice biliniz ki kalbler ancak Allah’ın zikriyle mutmâin olur*”¹⁵⁷ buyurmaktadır. Bu ayetlerden anlaşılmaktadır ki kalb, Allah’ın kendisini özel bir şekilde yarattığı bir özdür, ruhtur. Yani, kalb Allah’ı tanıdığımız ve kendimizi tanıdığımız bir hakikat olarak anlaşılmaktadır.

Gazzâli düşüncesinde kalb kavramı ikinci anlamıyla anlaşılmaktadır. Aynı zamanda manevî kalbin maddî kalble bir ilişkisi olduğunu bilmemiz gerekmektedir.

Gazzâli, kalbin bir et parçası olmanın ötesinde onun ruhânî bir güç olup, duyularla idrak edilemeyen konuların anlaşılmasında etkili olan bir yapısının olduğunu belirtmektedir. Kalb, melekût alemindeki bilgilerin bir nevi aynasıdır. Kalbin bu özelliği insanın üstün olmasını ve eşyanın hakikatini anlamasını sağlayan bir güçtür. Gazzâli, kalb, ruh ve nefis kavramlarıyla insanın ulvî gayeyi anlayacağı ve bunun gereklerini yerine getireceğine inanmaktadır. Diğer canlılarda da kalb bulunmaktadır. Ama insanlardaki kalb, bilgi ve iradenin kaynağı olmasıyla ayrılmaktadır.¹⁵⁸ Buradan hareketle kalbin akıl yetisine de sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kalbin, akıl noktasındaki etkisi dünyevi ve uhrevi gerçekleri algılamasıyla bilinmektedir. İnsanda iradenin kaynağı olan kalbin olması, insanın ulvî bir gayeye hizmet etmesini gerektirmektedir. Yani insanın bilgiye sahip olması ve onu kullanması noktasında diğer canlılardan ayrıldığı görülmektedir.

Kalb, hakikatin kendisinde gerçekleştiği bir güce sahiptir. Gerekli olan şartlar yerine getirilmezse ve hakikatlerin önünde perdeler varsa kalbin tecellisi gerçekleşmez. Sufilerin nefis terbiyesi noktasındaki çabaları kalb aynasının, hakikatleri algılayacak bir noktaya gelmesinden dolayıdır.¹⁵⁹ Buradan hareketle insan kalb için gerekli olan hazırlıkları yerine getirmezse ve nefis terbiyesi yapmazsa kalbin tecellisi gerçekleşmez. Yani kalb, ulvî olan noktaya yöneleceğine sufli olan noktaya yönelir. Dolayısıyla insanın ilahi olan yönü gerçekleşmiş olmaz.

Kısaca söylemek gerekirse, Gazzâli kalbin maddî ve manevî iki yönü olduğunu kabul etmektedir. O, bu iki yönün birbiriyle ilişkisi olduğunu ve insanın Rabbini tanıması için manevî kalbin bir hakikat olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, kalbin Allah’ı tanımanın merkezi olduğunu, kalbin yönünün ulvi aleme dönük olduğunda kalbin asıl

¹⁵⁶ İsra, 11.

¹⁵⁷ Rad, 28.

¹⁵⁸ Gazzâli, *İhya*, C., I, s. 141; C., III, s. 6.

¹⁵⁹ Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 294; Aydın, Yaşar, *a.g.e.*, s. 69.

işlevini yerine getireceğini ve kalbin yönünün sufli aleme dönük olduğunda ise kalbin dünyevi işlerle meşgul olacağını dile getirmektedir. Gazzâlî'ye göre kalb, nefis terbiyesini kendisinde gerçekleştirirse melekut alemin aynası olacağını belirtmektedir. Gazzâlî, kalbi akıllı da kapsayan bir özelliğe sahip olduğunu savunmaktadır. Yani insanın akılla kavrayamadığı meseleleri kalb, daha geniş bir perspektifle incelediğini vurgulamaktadır.

2.2.2. Akıl Kavramı

Akıl kavramı sözlükte *“deveyi çökmüş halde kalsın diye ayağından bağlamak, hapsetmek, göz altına almak, tutuklamak, rakibini düşürmek, doğruyu yanlıştan ayıracak yaşa gelmek, kendinde olmak, şuurlu olmak, hakikati aramak, akıl, zeka, kavrayış ve idrak”* anlamlarına gelmektedir.¹⁶⁰ Akıl kavramı, bilgi edinmeye yarayan bir güç ve bu güç ile elde edilen bilgi şeklinde tarif edilmektedir.¹⁶¹

Türkçe sözlükte akıl, *“insanda bulunan ve vücuttaki yeri, işleyişi keşfedilemeyen, düşünce, anlama ve tedbir alma hassası, us, idrak, anlama, fehim, kavrayış, zeka, düşünme, fikretme. Sadece maddi şartlara göre duyuların verilerini dikkate almadan belli kalıplar içinde dar ve hesabi düşünme”* gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶²

Terim anlamı, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesine akıl denilmektedir. Felsefe terimi olarak akıl, *“varlığın hakikatini idrâk eden, maddi olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güce”* denilmektedir.¹⁶³ Bu anlamıyla akıl çok kapsamlı bir özelliğe sahiptir. Akıl, kendisinde akli prensipleri barındıran ve akli ölçütleri belirleyen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kur'an'a göre insanın sorumluluğunun kaynağı ve insanı insan yapan aklıdır. Kur'an'da akıl kelimesi kırk dokuz yerde geçmektedir. Bu ayetler akıllı kullanmanın öneminden bahsetmektedir. Kur'an'da akıl, *“bilgi edinmeye yarayan güç ve bu güç ile elde edilen bilgi”* şeklinde tanımlanmaktadır. İslam dininde sorumluluğun şartı akıl-

¹⁶⁰ Mutçalı, a.g.e., s. 585,586.

¹⁶¹ el-İsfahani, Ragıb, a.g.e., “a-k-l” mad; el-Cabiri, a.g.e., s. 274.

¹⁶² Doğan, a.g.e., s. 27.

¹⁶³ Bolay, a.g.md., s. 238.

balığ olmaktadır.¹⁶⁴ Kur'an'da aklını kullananların bileceği¹⁶⁵ ve aklını kullanmayanların ise bilemeyecekleri belirtilmektedir.¹⁶⁶ Allah, Kur'an'da aklını kullanan insanların eşyanın hakikatini bileceklerini bildirmektedir.¹⁶⁷

Hadislerde akıl kelimesi “*deveyi veya başka bir şeyi bağlamak, zaptetmek, diyet vermek, hatırda tutmak, anlamak ve bilmek*” gibi anlamlara gelmektedir. Hz. Peygamber bir sözünde akıllı anlamına gelen “*keyyis*” kelimesini kullanmaktadır: “*Keyyis, nefisini kontrol altına alıp ölümden sonrası için hazırlanan kimsedir*” buyurmaktadır.¹⁶⁸ Bunlara ilaveten aklın üstün olduğu ile ilgili hadisler de bulunmaktadır.¹⁶⁹

Kindi'ye göre akıl, “*Nefsi kuvveden fülle çıkarıp fül halinde akıl durumuna getiren –yani varlığın külli olan tür ve cinsleriyle birleştiren- bizzat o kavramlardır. Külliler nefisle birleşince nefis akletmeye (düşünmeye ve üretmeye) başlar, yani varlığa ait kavramlar onda bulunduğu için bir bakıma o akıl sayılır.*”¹⁷⁰ Kindi, akli nefisle birleşince akıl ve nefsin tek bir duruma dönüştüğünü kabul etmektedir.¹⁷¹ Buradan hareketle akıl, hem akleden hem de akledilen bir özelliğe sahip olduğunu anlayabiliriz.

Kindi farklı bir eserinde akli “*Bir bakıma insan zihninin bir şeyi kavraması, bir bakıma da insan idrakinin gerçekleşmesini sağlayan şey*” olarak tanımlamaktadır.¹⁷² Kindi'nin, akli “*varlığın hakikatini kavrayan basit bir cevher*” olarak tanımladığı görülmektedir.¹⁷³

Farabi, akli insan nefsinin doğuştan kazandığı ve meydana gelişinde bilgi sahibi olmadığımız kesin zihni bilgi olarak tanımlamaktadır. Bu güç nefsin bir parçası olmanın yanı sıra teorik ilimler bu güç sayesinde öğrenilmektedir.¹⁷⁴ Buradan hareketle Farabi, insanın nefsinde meydana gelen bu aklın insan yaşadığı sürece gelişeceğini vurgulamaktadır. Bu güç tecrübeyle olgunlaşarak zamanla insanın bir konuda bilgili olmasını sağlamaktadır. Farabi'ye göre akıl, duyu organlarının bilgileri analiz, sentez ve karşılaştırmalar yaparak gerçek bilgiye ulaşan güce denilmektedir. Farabi'nin, akli

¹⁶⁴ Bolay, *a.g.md.*, s. 238.

¹⁶⁵ Ankebut, 43.

¹⁶⁶ Bakara, 171.

¹⁶⁷ Bakara, 242.

¹⁶⁸ Tirmizi, *Kıyamet*, 25; İbn Mace, *Zühd*, 31.

¹⁶⁹ Acluni, *a.g.e.*, C. I, 212; Bolay, *a.g.md.*, s. 239.

¹⁷⁰ Kindi, *Felsefi Risaleler*, çev., Mahmut Kaya, İstanbul 1994, s. 48.

¹⁷¹ Kaya, Mahmut, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*, İstanbul 2005, s. 35.

¹⁷² Sarioğlu, *a.g.e.*, s. 121.

¹⁷³ Kindi, *a.g.e.*, s. 48; Şulul, *a.g.e.*, s. 122.

¹⁷⁴ Kaya, *a.g.e.*, s. 129.

ameli ve nazari olmak üzere ikiye ayırdığı görülmektedir. Ameli akıl, insana özgü her türlü davranışı yapmada sorumlu olan akıldır. Nazari akıl, nefsin cevherinin gelişip olgunlaşarak akıl cevherine dönüşmesine denilmektedir.¹⁷⁵

İbn Sina, akıllı dört kategoriye ayırarak açıklamaya çalışmaktadır. O, insan aklının bu güçleri geliştirerek faal akılla temasa geçmesiyle birlikte soyut kavramların ortaya çıktığını kabul etmektedir. O, akıllar silsilesinin ilk aşamasındaki heyulani akıl, bilgi edinmek için nefsin sahip olduğu bir güç ve yetenek olduğunu ifade etmektedir. Bu seviyedeki akıl aksiyomların bilgisine sahiptir. İbn Sina'ya göre fiil halindeki akıl, suje obje ilişkisi sonucunda bilgilerin zihinde tam yerleşmesiyle ve şekillenmesiyle başlamaktadır. Ona göre müstefad akıl, varlığa ait formların maddeden soyutlanarak bilgi şeklinde ortaya çıkmasıyla gerçekleşmektedir. İbn Sina, aklın bu aşamada faal akıl olmadan bilginin meydana gelmeyeceğini belirtmektedir. İbn Sina'ya göre insan akıllı hayalde bulunan tikellere yönelerek onları faal aklın etkisini kabul edecek bir duruma getirmektedir. Faal aklın etkisi sonucunda soyut kavram ve bilgiler oluşmaktadır.¹⁷⁶ Buradan hareketle aklın etkili olabilmesi için faal akılla kurulacak bir iletişim kanalının bulunması gerekmektedir.

İbn Rüşd'e göre akıl, nefsin diğer güçleriyle birlikte sadece insanda bulunan, maddeden soyut ve akledilebilir suretleri idrak ederek onları analiz ve senteze tabi tutan, çıkarım yoluyla yeni kavramlar ile bilgi ve değer üreten bir güç ve cevherdir.¹⁷⁷ İbn Rüşd, insanın kendi nefsiyle birlikte bulunduğunun göstergesi olan bilincin ancak akılla anlaşılabilirliğini kabul etmektedir. O, insanın akıl gücü sayesinde kavramların genel ve özel anlamlarına ulaşılabilirliğini vurgulamaktadır. İbn Rüşd'e göre nefsin güçlerinden olan akıl önemli bir özelliğe sahiptir. Nefsin diğer güçleri işlevini maddi ve tikel nesnelerle idrak etmelerine rağmen, akıl maddeden soyutlandığı ölçüde yerine getirmektedir. Ayrıca nefsin diğer güçleri vücudun yaşlanmasıyla zayıflarken, aklın idraki gelişerek güçlenmektedir.¹⁷⁸ Duyu organları insanın yaşlanmasıyla zayıflamasına rağmen aklın anlamada ve yorumlamada gücünün arttığı görülmektedir. Duyu organlarıyla akıl arasındaki önemli farklardan birisi de aklın kendini idrak etmesine rağmen duyu organlarının böyle bir durumdan uzak olmalarıdır.

¹⁷⁵ Kaya, Mahmut, "Farabi" mad., DİA., İstanbul 1995, C., 12, s. 152.

¹⁷⁶ Bolay, a.g.md., s. 241.

¹⁷⁷ Sarioğlu, a.g.e., s. 93.

¹⁷⁸ Sarioğlu, a.g.e., s. 91.

İbn Rüşd'e göre nefsin güçlerinden en üstünü olan akıl, aynı zamanda insanı hayvandan ayıran bir özelliğe sahiptir. İbn Rüşd akıllı, ameli akıl ve nazari akıl olmak üzere ikiye ayırmaktadır:

a)Ameli akıl, insanın uygulamaya yönelik hareketlerine denilmektedir. İnsandaki duyguların meydana gelmesi bu akılla gerçekleşmektedir. İnsanın bu duyguları gelip geçici ve değişken bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir.

b)Nazari akıl, insanın bilgiyi öğrenmesi açısından önemli bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. İnsan hayatta öğrendiği bilgileri zihnine kodlamak suretiyle bu akıllı kullanmaktadır.¹⁷⁹

İbn Rüşd, kendisinden önceki filozofların yaptığı gibi akıllı dört aşamalı bir şekilde incelemeye çalıştığı görülmektedir. İbn Rüşd, heyulani akıl, fiil halindeki akıl, müktesep akıl ve faal akıl gibi dört ayrı akıldan bahsetmektedir. Ona göre aklın bu özellikleri nefsin farklı özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Ona göre heyulani ve fiil halindeki akıl nefsin bedenle birleşmesi sonucunda meydana gelirken; müktesep akıl bedenle ilişkili olmakla beraber bağımsız bir cevher olarak anlaşılmaktadır. Ona göre faal akıl ise nefsin soyutlandığı akıldır.¹⁸⁰

Akıl kavramı ile ilgili genel bilgileri verdikten sonra Gazzâli'nin tanımına geçebiliriz. Ona göre akıl iki manada kullanılır:

*“Birincisi, akıl bazen işlerin hakikatini bilmek manasında kullanılır. O zaman, merkezi kalb olan ilim sıfatından ibaret olur. İkincisi, kendisinden ilimleri idrâk eden nesne kasd olunur. O vakit kalbin ta kendisi demektir. Kalbten gayem; o lâtifedir.”*¹⁸¹

Gazzâli, aklın ikinci manasını ilim ile beraber kullanmaktadır. İlim sıfattır, alim olanda akıl sıfatıyla sıfatlanmaktadır. Gazzâli burada akıllı, ilmin kaynağı, onun doğuş yeri ve aslı olarak kabul etmektedir. O, akla verdiği bu anlamlar neticesinde ilim tahsil edilmesini istemektedir. Gazzâli, duyularla tam olarak edilemeyen şeylerin ancak akılla kavranacağını ifade etmektedir.

Gazzâli, aklın kalbde bulunan ilim sıfatı olduğunu kabul etmektedir. Ona göre ilim, eşyanın hakikatini keşfettiğimiz, özü itibariyle maddeden soyutlanmış bir durumdur.¹⁸² Buradan hareketle ilim eşyayla ilişkisini azaltmış alimlerde gerçekleşmektedir. Eşyanın hakikatini anlamak ancak akıl ve kalbin özdeşmesiyle

¹⁷⁹ Sarioğlu, *a.g.e.*, s. 92.

¹⁸⁰ Bolay, *a.g.md.*, s. 242.

¹⁸¹ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 6, 11; Bolay, *a.g.e.*, s. 187; Ayman, *a.g.e.*, s. 70-71; Aydın, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁸² Uyanık, *a.g.e.*, s. 105.

gerçekleşmektedir. Gazzâlî, alimi tasarımıyan, idrak eden ve kuşatan anlamında kullandığı görülmektedir. Gazzali, kalb ile aklın birleştiği insanların gerçek alim olduğunu vurgulamaktadır.

Gazzâlî'ye göre aklın iki tür özelliği vardır. Birincisi fikir aklın ağır, tedrici ve zamanla kayıtlı olan düşünme seyridir. İkincisi hads (sezgi), aklın bir anda bir hamlede istenene ulaştıracak şekilde seri olan seyridir.¹⁸³ Fikir, akıl olayları, problemleri bir sıraya koyarak neden-sonuç ilişkisini ortaya koyarak bir sonuca ulaşır. Hads ise aniden kavrama, dolaysız kavramayla gerçekleşir. Hads, gecenin karanlığında şimşegin etrafı aniden aydınlatması gibi bir durum vardır. Hadsin sonraki aşamaları ise sırasıyla ilhâm ve vahiydir.

Gazzâlî'ye göre akıl, insanı hayvandan ayıran batını sıfat, herşeyin hakikatini bildiren ve eşyanın özelliklerini bilen bir sıfat olarak kabul etmektedir.¹⁸⁴ Buradan hareketle akıl insanın kendini, evreni ve varlıkları anlamasını sağlayan bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'ye göre akıl, bir cevherin adıdır. İlimleri akıl olarak isimlendirmek aklın semeresi ve meyvesi olduğundandır. Buna göre akla mecazi olarak ilim denilmektedir. Gazzâlî'ye göre içgörüşümüzün kusurlu olması halinde insan aklıyla hakikati göremez.¹⁸⁵ Aklın işvesel olması için içeriden gelen sesin insanı doğru yola itmesi gerekmektedir.

Gazzâlî'nin akıl ile ilgili açıklamalarını yaptıktan sonra, onun akli kategorik bir şekilde incelediğini aşağıda açıklamaya çalışacağız.

Gazzâlî'ye göre akıl üç anlamda kullanılır:

a) Akl-ı evvel, Allah'ın ilk olarak yarattığı akıldır. Gazzâlî'ye göre Allah'ın yarattığı akıl, hem iyiye; hem de kötüye yönelen bir özelliğe sahiptir. Ona göre bu akıl, “kalem” olarak da isimlendirilir.

b) Bu akıl, insani ruh anlamında kullanılmaktadır. Ona göre insani ruh, insanın canlılığını sağlayan bir güçtür.

c) Akıl, ruhun sıfatı olarak kullanılır. Ona göre bu aklın ruha nispeti görmenin göze nispeti gibidir. Gazzâlî, ruhun akıl sayesinde makulatı (akledilenleri) anladığını ve

¹⁸³ Gazzâlî, *Nurlar Alemi*, çev., Şadi Eren, İstanbul 2007, s. 89.

¹⁸⁴ Gazzâlî, *İhya*, C. I, s. 218; Ayman, *a.g.e.*, s. 70-71.

¹⁸⁵ Gazzâlî, *İhya*, C. I, s. 212, 214; Ayman, *a.g.e.*, s. 70-71.

idrâk ettiğini belirtmektedir.¹⁸⁶ Buradan hareketle, akıl, ruh ve kalb kavramlarının birbirinin yerine kullanıldığını ve insan için önemli bir sıfat olduğunu anlaşılmaktadır.

Gazzâli, aklın kategorik farklılıklarını açıkladıktan başka bir eserinde dört farklı şekilde incelediği görülmektedir:

1.”Akıl, insanı hayvanlardan ayıran bir vasıftır. İnsan bu vasıf sayesinde düşünce mahsulü olan ilimleri, tefekkür mahsulü olan gizli sanatların tedvirini elde etmeye hazır bir vaziyete gelir.”¹⁸⁷ İnsan, hayatta akıl sayesinde diğer canlılardan ayrılır. Hayvanların da aklı vardır. Ama onlara Allah bizdeki gibi fitrat vermemiştir. Bundan dolayı onlar Allah’ın kendilerinden istedikleri hayatı yaşamaya çalışırlar. Hayvanlar ne yaşadıklarının farkına varmadan yaşarlar.

2. Akıl, muhallerin muhal oluşunu ve mümkünlerin de imkanını bilecek derecede ayırım yapan çocuğun zatında meydana çıkan ilimlerdir. Mesela iki sayısının bir sayısından fazla olduğunu, bir şahsın aynı zamanda iki ayrı yerde bulunmasının mümkün olmadığını bilmek gibi.

3. Akıl, hal ve durumların cereyanı ile elde edilen denemelerden alınan bilgilerdir. Çükü denemelerden geçmiş ve çeşitli gidişatlardan ötürü olgunlaşmış bir kimseye örf ve adette akıllı denir. Bu sıfattan mahrun bir kimse için de ahmak, gafil va cahil denir. İşte bu da ilimlerin başka bir çeşididir ve buna da akıl adı verilir.

4. Akıl, öyle bir derceye gelir ki, akıllı kişi işlerin sonucunu bilip, geçici lezzetlere sürükleyici şehvetleri ortadan kaldırır. Binaenaleyh bu kuvvet hasıl olup meydana geldiğinde sahibine geçici şehvetle hükmetmediği, ancak işin neticesine bakıp ilerlediği veya gerilediği için akıllı denir. Bu kuvvet de, insanı diğer canlılardan ayırt eden özelliklerdendir.”¹⁸⁸

Gazzâli aklın dört farklı tanımını yaptıktan sonra onların nasıl anlaşılması üzerinde açıklamalarda bulunmaktadır. Birinci akıl tanımında insanın genetik yapısıyla ilgili bir tanım karşımıza çıkmaktadır. Biz bu akla, doğal akıl da diyebiliriz. Bu akıl insanın ilk anlaşılan özelliğini tanımlamaktadır. Yani diğer canlılardan ayrılan özelliğimizdir. Gazzâli’nin ikinci akıl tanımında, kavramlar arası ilişkileri kuran, mantık kurallarını kuran, akıl yürütmeleri bilen ve düşünceler arasındaki bağlantıyı kuran aklımızdır. Biz bu akla, mantıksal akıl da diyebiliriz. Üçüncü anlamdaki aklın adına

¹⁸⁶ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 17,18.

¹⁸⁷ Gazzâli, *İhya*, C. I, s. 209; İnam, Ahmet, “Gazzâli’nin Kalp Ordusu”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C. 13, S., 3-4, İstanbul 2000, s. 515-516; Ayman, a.g.e., s. 73-74.

¹⁸⁸ Gazzâli, *İhya*, C., I, s. 210; İnam, a.g.m., s. 515, 516; Bolay, a.g.e., s. 179; Ayman, a.g.e., s. 73-74.

deneysel akıl diyebiliriz. Çünkü tecrübelerimiz ve yaşantımız sonucu oluşan aklımız olduğu için, insan bu noktada mantığını ve tecrübelerini kullanmaktadır. Dördüncü anlamdaki akla müstefâd (kazanılmış) akıl denilir. Bu akılda insan deneyleri, mantıksal çıkarımları ve kıyası birlikte kullanınca ortaya çıkar. İnsanoğlu bu akıl sayesinde bazı ön bilgilere dayanarak olayların ve olguların gidişatı hakkında daha geniş bilgilere ulaşabilir. Ulaştığı bilgiler sayesinde insanoğlu çeşitli sıkıntılardan ve proplemlerden kurtulabilmektedir.¹⁸⁹ Gazzâli'ye göre kazanılmış akıl, aklın son aşamasıdır. Ayrıca kazanılmış akılda anlayan, eleştiren, yorumlayan ve biçim veren aklın özellikleri görülmektedir.

Gazzâli'ye göre akıl, insanı diğer yaratılmışlardan üstün kılan bir özelliğe sahiptir. Gazzâli, insanın akıl sayesinde eşyanın hakikatini öğrendiğini, aklın ilim sıfatı olduğunu ve aklın mekanının kalb olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, insanın akıl gücü sayesinde Allah'ın hakkında bilgiye sahip olmaktadır. Gazzâli'ye göre ruh, nefis, akıl ve kalb kavramları benzer anlamlar taşımaktadır. Akıl ve zeka kavramları arasında da benzerlik bulunmaktadır. Arapçada el-akl, hem akıl hem de zeka anlamına gelmektedir. Ayrıca el-akl, bağlanma anlamına gelmekte olup Allah'a bağlanmak demektir.¹⁹⁰ Akıl, hem salt anlamıyla hem de akıl ve kalble birleşerek sezgisel bir zeka anlamında kullanılmaktadır.

Gazzâli, insanı diğer varlıklardan farklı kıldığı akıl tanımını Muhasibi'den etkilenererek yaptığı görülmektedir. Gazzâli, aklın teorik bilimleri anlamak için gerekli bir güç olduğunu, Allah tarafından insanların kalbine akıtıldığını ve bununla eşyanın, nesnelerin mahiyetini idrâk ettiğini ifade etmektedir. Onun bu tanımında, insandaki vesvesenin kaynağı olan vehim ve hayalin kaynağının beyin olduğu söylenirken; aklın ışığının kalbe indirilen bir hidâyet ve nur olduğu görülmektedir.¹⁹¹ Buradan hareketle akıl, insanın kalbiyle bağını kurduğu zaman gerçek bilgiye ulaşacağımız bir güç olarak görülmektedir. Ayrıca akıl, bu şekilde olduğunda taklitçilikten kurtulacak ve kendi varlığının farkına varabilecektir.

Gazzali, akli kalb ile birlikte değerlendirdiği görülmektedir. Ona göre akıl, eşyanın hakikati hakkında belli bir seviyeye kadar bilgi verirken; kalb de aklın anlayamayacağı konular hakkında bize bilgiler verir. Yani her ikisi de birbirini destekleyen bir yapısının olduğunu vurgulamaktadır.

¹⁸⁹ İnam, *a.g.m.*, s. 516; Bolay, *a.g.e.*, s. 179,180.

¹⁹⁰ Uyanık, *a.g.e.*, s. 103.

¹⁹¹ Uyanık, *a.g.e.*, s. 104.

Akıl ve kalb kavramları ile ilgili Gazzâlî'nin görüşlerini anlattıktan sonra ruh kavramı hakkında bilgiler vermeye çalışalım.

Ruh kavramı sözlükte “(hava) esmek, (kalbini, ruhunu) canlandırmak, hayat vermek, can ve ruh” anlamlarına gelmektedir.¹⁹² Ayrıca ruh “gitmek, geçmek, rüzgarlı olmak, birşeyin geniş ve ferah olması” gibi anlamlara gelmektedir. Terim anlamıyla ruh, insanın hayatıyetini sağlayan, idrak edici ve bilici unsura denir.¹⁹³ Ruh, bir anlamda kendisinin bir parçası olan ve insanın devamlılığını sağlayan “nefes” anlamına da gelmektedir.¹⁹⁴ Türkçe sözlükte ruh, “insan vücudunda bulunan ve hayatın temeli ve sebebi olan gayri maddî cevher, manevî varlık, manevî benlik, vahiy, Allah kelâmı, Kur'an, can, kuvvet, cevvalik, rahmet, Cebrail, vahiy meleği, hareket, faaliyet, tesir, hayat veren şey, his, duygu, karakter, yaratılış, öz” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁹⁵

Ruh, ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenlen ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrâk edici ve bilici hakikat olarak da anlaşılmaktadır. İnsanın algılama ve idrak edebilmesi için öncelikle bedenin yaratıldığı görülmektedir. Daha sonra da organizmayı tanıyan ve idrâk eden ruhun yaratıldığı bilinmektedir. İnsanın ruhu, diğer varlıklardan farklı bir şekilde yaratıldığı için ruhta bilinçlilik, akıl ve idrâk etme gibi güçler bulunmaktadır.¹⁹⁶ Bazı alimler ruh kavramıyla nefis kavramını birlikte kullanıldığı gibi bazıları da nefis ve ruhun farklı kavramlar olduğunu kabul etmektedir. Yani ruh, hem biyolojik hem de algılayan ve idrâk eden insanın özünü meydana getirmektedir. Nefis ise sadece idrâk eden ve anlayan insanın özünü meydana getirmektedir.

Gazzâlî'ye göre ruhun iki anlamı vardır. Birincisi, lâtif bir cisim olan, kaynağı cismâni kalbin oluklarındaki damarlar vasıtasıyla bedenin bütün azalarına dağılan ve bu esnada vücuda canlılık veren güçtür. Bedenin gücünü ve canlılığının kaynağını meydana getiren bir özelliğimizdir. Hayat, ruhun bedendeki görünmeyen yüzü olarak kabul edilmektedir. Ruhun bedende olması esnasında vücut kendini ve evreni tanımlamaktadır. Doktorların ruh diye söylediği bu anlamdaki kullanımdır. Gazzâlî, ruhu lâtif bir buhara benzetmektedir. Bu ruhun açıklamalarını yapmak doktorların işidir. İkincisi ise insanda bulunan idrâk edici ve bilici güçtür. İnsandaki sorumluluğu bu ruh üstlenmiştir. Cismâni kalble ilişkisi vardır. Bu ruhun hakikatini akıl kavramaktan

¹⁹² Mutçalı, a.g.e., s. 346.

¹⁹³ Yavuz, Yusuf Şevki, “Ruh”mad., DİA., İstanbul 2008, C., 35, s. 187.

¹⁹⁴ el-İsfahani, a.g.e., “R-v-h” mad; İbn Manzur, a.g.e., “R-v-h” mad.

¹⁹⁵ Doğan, a.g.e., s. 934.

¹⁹⁶ Yavuz, a.g.md., s. 187.

uzaktır. Gazzâli, birinci anlamda ruhun biyolojik olarak insanın varlığını devam ettiren özelliğe sahip olduğunu açıklamaktadır. İkinci anlamda ruh, maneviyatı çok olan bir durumunun olduğu görülmektedir. Allah, bu ruhun kendi katında olduğunu söylemektedir.¹⁹⁷ Gazzâli, bu ruh rabbâni özelliğe sahip olduğunu kabul etmektedir.¹⁹⁸ O, aklın ve zihnin rabbâni ruhun hakikati hakkında bilgiye sahip olamayacağını belirtmektedir. Buradan hareketle birinci ruh fizyolojik, ikincisi ise nurâni bir cevher ve kaynağının rabbâni olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli insanın bedeni ve insanın içyüzü (kalb) olmak üzere iki yönünün olduğunu kabul etmektedir. O, bunlara gönül, ruh ya da nefis olarak kabul etmektedir.¹⁹⁹ Gazzâli, kalbi bir et parçası olarak düşündüğümüzde bunun diğer canlılarda da olduğunu belirtmektedir. Ama kalbin ikinci anlamında ulvî bir özelliğinin olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli, gönül veya ruhun bedenin padişahı olduğunu, bedenin ruhun bineği olduğunu ve bütün organların onun askeri olduğunu ifade etmektedir. Gazzâli, Allah'ı bilmenin ve Allah'ın cemalini görmenin ruhun bir sıfatı olduğunu belirtmektedir. O, insanın sorumluluğunun kaynağının ruh olduğunu kabul etmektedir.²⁰⁰ Buradan hareketle Gazzâli, kalbin bir et parçası olduğunu, ruhun ise öz (cevher) olduğunu belirtmektedir. Ona göre insanın bilinçli bir şekilde tercihlerini yapmasını sağlayan ruh veya gönöldür.

Gazzâli'ye göre insani ruhun diğer ruhları etkisine alamadığı zaman insanlar kötü davranışlar meydana getirir. O, insanın kendi ruhunun hakikatine vararak iyi ahlakı gösterebildiği gibi, nebati ruh ve hayvani ruhun etkisinde kalarak kötü davranışları gösterebileceğini vurgulamaktadır.²⁰¹ Gazzâli'nin burada anlatmaya çalıştığı hususları şöyle özetleyebiliriz. İnsan bedenin arzu ve isteklerine aldandığı vakit kötü özellikler ortaya çıkmaktadır. İnsan, kendi aslına, özüne ve ruhuna yöneldiği vakit de güzel ahlakın ortaya çıkacağını vurgulamaktadır. Ayrıca ruhun akılla gerçeği bildiğini ve gerçeklerin akıl sayesinde anlaşıldığını belirtmektedir. Ruhun bedenden üstün olması itibarıyla ruhun ön planda olduğu bir hayatın mükemmel olacağını ifade etmektedir.

Ruh kavramı hakkında genel bilgiler verdikten sonra nefis kavramına geçebiliriz.

¹⁹⁷ İsra, 85.

¹⁹⁸ Gazzâli, *İhya*, C., III, s. 9; *Ledun Risalesi*, çev., Serkan Özburun, Yusuf Özkan Özburun, İstanbul 2007, s. 27-28; Bolay, *a.g.e.*, s. 174-175.

¹⁹⁹ Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, çev., M. Faruk Görtunca, İstanbul, trz., s. 16-17.

²⁰⁰ Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 17.

²⁰¹ Bolay, *a.g.e.*, s. 176.

Nefs kavramı sözlükte “*rahatlatmak, avutmak, yatıştırmak, gidermek, açığa çıkarmak, ruh, can, canlı beşer, öz, istek kendisi, şahsen*” anlamlarına gelmektedir.²⁰² Bazı kaynaklarda ise nefis “*ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, heva ve heves kan, beden, bedenden kaynaklanan sufli arzular*” anlamına gelmektedir.²⁰³ Türkçe sözlükte nefis kavramı “*kendi, öz, can, ruh, benlik, kötü istek, kötülüğe meyil, insanın kötülüğe meyil tarafı, insandaki maddi, beşeri ve hayvânî şeylere meyil, asıl, cevher*” gibi anlamlara gelmektedir.²⁰⁴

Nefs kavramı Kur'an'da ruh anlamında kullanıldığı gibi zat ve öz varlık anlamında da kullanılmaktadır.²⁰⁵ İnsanın ilahi emre muhatap olması onu sorumlu yapmaktadır. Bu sorumlulukta nefis kötülüğü emretme, şeytanın vesveselerini yerine getirme davranışlarını göstermesine neden olduğu görülmektedir.

Ruh ve nefis kavramlarının birbirinin yerine kullanılması bunların farklı anlaşılmasına neden olmaktadır. İslam düşüncesinde alimlerin bir kısmı bu kavramları birbirinin yerine kullandığı gibi; aynı alimler farklı tanımları da yaptıkları görülmektedir. Nefs, bedenle beraber varlığını devam ettiren bir özelliğe sahipken; ruhun böyle bir sınırlamaya ihtiyacı olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü beden öldükten sonra da ruhun varlığının sabit olduğunu bilinmektedir.²⁰⁶

Gazzâli'ye göre nefsin iki tanımı bulunmaktadır. Birincisi, insanoğlunun şehvet ve öfke kuvvetinin kastedildiği güce nefis denilmektedir. İkincisi ise, insanın hakikatı olan ve ruhani vasıflarına denilmektedir. Gazzâli, nefsin birinci anlamının kötü olduğunu, ikinci anlamının da iyi olduğunu belirtmektedir. Bu anlamdaki nefis Allah'ı idrâk etmektir.²⁰⁷ Buradan hareketle nefsin çeşitli özellikleri olduğu anlaşılmaktadır. Yani nefsin arzu ve isteklerini yerine getirdiğimiz vakit Allah'tan uzaklaşacağımız; nefsi terbiye ettiğimizde ise Allah'a yakınlaşacağımız vurgulanmaktadır.

Gazzâli, nefsin birinci manasından çıkan fiillerin akli kuvvetlere zıt hayvani kuvvetin özellikleri olarak görmektedir. Nefsin ikinci anlamında ise, insanın ruhu olduğunu belirtilmektedir. Bu ruhu Allah'tan aldığımıza göre nefsin bu özelliği hakikatin kendisidir. Nefsin sahip olduğu özellikler bakımından farklı sonuçları olacaktır. O, nefsin bazen akli tarafımıza yönelerek itaat ve ibadette bulunacağını;

²⁰² Mutçalı, *a.g.e.*, s. 904.

²⁰³ el-İsfahani, *a.g.e.*, “N-f-s” mad; İbn Manzur, *a.g.e.*, “N-f-s” mad.

²⁰⁴ Doğan, *a.g.e.*, s. 838.

²⁰⁵ En'am, 93; Ali İmran 28,30.

²⁰⁶ Uludağ, Süleyman, “*Nefs*” mad., *DİA*, İstanbul 2006, C. 32, s. 526.

²⁰⁷ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 10-11; Bolay, *a.g.e.*, s. 175

bazen de hayvani kuvvetlerin istilasına uğradığı için aşağıların aşağısına düşeceğini belirtmektedir.²⁰⁸ Buradan hareketle Gazzâlî nefs kavramını ilahi ruh olarak kullandığı görülmektedir. Filozofumuz ilahi ruhu, Allah'ın insanları yarattığı manevî bir özellik olarak kabul etmektedir. İnsanın bu noktada bedeni arzu ve istekler yerine ruhun arzu ve istekleriyle meşgul olması gerekmektedir.

Gazzâlî'ye göre nefs, manevî bir cevherdir. Ona göre nefs, rabbâni ve ilahi lâtife, manevî bir cevher, insandaki bilen ve algılayan lâtife, hakiki insan, insanın kendisi şeklinde tanımlanmaktadır. Bu noktadan hareketle kalb, ruh, akıl ve nefis terimlerinin farklı birçok anlamı vardır. Ancak bu kavramların rabbâni ve ilahi lâtife muhatap olmaları itibarıyla aynı anlama da gelmektedir.²⁰⁹ Gazzâlî, yukarıdaki açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla ruh ve nefis kavramlarını birbirinin yerine kullandığı görülmektedir. Her iki kavramda da ilahi olan yöne doğru adımımızı attığımızda Allah'ın bizdeki isteklerini yerine getirdiği görülmektedir.

Kalb, insanda kan dolaşımının merkezi olduğu gibi onu manevi anlamında kullandığımızda da rabbâni latifenin kendisinde bulunduğu bir gerçek olarak anlaşılmaktadır. Yani insan düşüncelerini ve fiillerini kalbin istemesiyle gerçekleştirmektedir. Kalb, hem hafıza (yeni bilgiyi saklayan yer) hem de akıl (yeni bilginin üretildiği yer) anlamında kullanılmaktadır. Akılda sadece düşünme ve idrâk olurken, kalbde ise düşünen, düşünülen ve düşüncenin olduğunu anlaşılmaktadır. Yani kalb, akli da kapsayan ama akli çok kullananların farklı bir algılama içinde olduklarını anlarız.

Gazzâlî, kalbin bir et parçası olmanın ötesinde ruhâni bir güç olup, duyuşal güçlerle idrâk edilemeyen konuların anlaşılmasında etkili olan bir güç olduğunu belirtmektedir. Kalb, melekût alemindeki bilgilerin bir nevi aynası olarak anlaşılmaktadır. Kalbin bu özelliği insanın üstün olmasını ve eşyanın hakikatini anlamasını sağlayan bir güç olduğunu anlayabiliriz. Gazzâlî, kalb, ruh ve nefis kavramlarıyla insanın ulvî gayeyi anlayacağı ve bunun gereklerini yerine getireceğine inanmaktadır. Diğer canlılarda da kalb bulunmaktadır. Ama insanlardaki kalb, bilgi ve irâdenin kaynağı olmasıyla ayrılmaktadır.²¹⁰ Gazzâlî, eserlerinin çoğunda yaptığı açıklamalardan nefis, kalb, ruh ve akıl kavramlarını birbirinin yerine kullandığı görülmektedir.

²⁰⁸ Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 16.

²⁰⁹ Gazzâlî, *İhya*, C. III, s. 3.

²¹⁰ Gazzâlî, *İhya*, C. I, s. 141; C. III, s. 6.

Kalb, akıl yetisine de sahiptir. Kalbin, akıl noktasındaki etkisi dünyevi ve uhrevi gerçekleri algılamasıyla bilinmektedir. İnsanda iradenin kaynağı olan kalbin olması, insanın ulvi bir gayeye hizmet etmesini gerektirmektedir.

Akıl, insanın kalbinde bulunan ve eşyanın hikmetini anladığımız maddî olmayan tarafımıza denilmektedir. Akıl, insanı yaratılmış diğer varlıklardan farklı kılan en önemli özelliğimizdir. İnsanoğlu akı ile düşünebilen, mantık kurallarını kullanan, olayların neden-sonuçları hakkında yorumlar yapabilen, ortaya koyduğu bütün bilgilerin analizini ve eleştirisini yapabilen bir yapısı vardır.²¹¹ Yani akıl bilgiye ulaştığımız, bilgiyi yorumladığımız, yorumlarımızdan sonuçlar çıkarttığımız, sonucunda bilgiye ulaştığımız bütün aşamaların genel bir eleştirisini yapan ve en sonunda da yaptığı eleştiriye de eleştiren bir özelliğe sahip olduğunu bilmemiz gerekmektedir.

²¹¹ Uyanık, *a.g.e.*, s. 103.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. GAZZÂLİ DÜŞÜNCESİNDE KALB VE AKIL KAVRAMLARININ ANALİZİ

3.1. Gazzâli Düşüncesinde Kalb

Gazzâli düşüncesinde kalb, ulvî olana dönük olan ve melekût aleminin sırlarına ulaşmaya çalışan bir özelliği bulunmaktadır. Gazzâli'nin kalb anlayışının oluşmasında tasavvuf düşüncesinin etkisi görülmektedir.

Gazzâli, kalbin bir et parçası olmanın ötesinde ruhânî bir özelliğe sahip olup, duyuşal güçlerle idrâk edilemeyen konuların anlaşılmasında etkili olan bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, kalbin melekût alemindeki bilgilerin bir nevi aynası olduğunu kabul etmektedir. Kalbin bu özelliği insanın üstün olmasını ve eşyanın hakikatini anlamasını sağlayan bir güce sahip olduğunu göstermektedir.

Gazzâli kalb, ruh ve nefis kavramlarıyla insanın ulvî gayeyi anlayacağı ve bunun gereklerini yerine getireceğine inanmaktadır. Diğer canlılarda da kalb bulunmaktadır. Ama insanlardaki kalb, bilgi ve irâdenin kaynağı olmasıyla diğer canlılardan ayrılmaktadır.²¹²

Gazzâli, kalbin akıl yetisine de sahip olduğunu kabul etmektedir. Kalbin, akıl noktasındaki etkisi dünyevi ve uhrevi gerçekleri algılamasıyla bilinmektedir. İnsanda iradenin kaynağı olan kalbin olması, insanın ulvî bir gayeye hizmet etmesini gerektirmektedir.

Gazzâli, hayatı boyunca çeşitli ilim dallarıyla meşgul olduğu, onlar hakkında onlarca eser te'lif ettiği görülmektedir. Bu çalışmaları yaparken ilim dallarının eleştirisini de yaptığı bilinmektedir. Bu noktadan hareketle Gazzâli, en son tasavvufta karar kıldığı görülmektedir. Çünkü o, ilahî sırlara ve melekût alemine ancak ilimle ulaşacağını bildiği için bu yolu seçmiştir. Çalışmamızın bu kısmında kalbin hakikati, kalbin halleri ve kalbin hastalıkları konularını Gazzâli'nin yorumlarıyla tahlil etmeye çalışacağız.

²¹² Gazzâli, İhya, C. I, s. 141; C. III, s. 6; Uyanık, *a.g.e.*, s. 105.

3.1.1. Kalbin Hakikati

Gazzâli, “kalb” kavramını akıl, ruh ve nefis kavramlarına yakın kullanmıştır.²¹³ Birincisi anlamıyla kalb, göğsün sol tarafından içi boş bir et parçasıdır ve onun içinde kirli kan bulunmaktadır. Bu kalb, hayvanlarda ve ölülerde de bulunmaktadır. İkinci anlamıyla kalb, insanın ilahi olan tarafıdır. Bu yönüyle insan kendini bilir, eşyanın hakikati hakkında bilgi sahibi olur. Kalb kelimelerinin anlamlarına baktığımızda bedenın ruha muhtaç olması gibi cismâni kalbte ilahi kalbe ihtiyacı vardır. İnsanı meydana getiren asıl ilahi kalbtir. Gazzâli insanı diğer varlıklardan ayıran özelliğın rabbâni kalb olduğunu ve insanın bunun bilincinde olduğu müddetçe hakikati keşfedeceğini bilir. Kalb, ilahi olan tarafa yöneldiğı vakit iyilikleri gerçekleştirir, kötülüklerden uzak kalır. Ama cismâni olan tarafa yani maddeye, bedene yöneldiğinde Allah’ı unutur. Ve kötülüklerden ve aslından uzak bir halde yaşamaya devam eder.²¹⁴ Buradan hareketle kendisinde bulunan ilahi cevherin (ruhun) farkında olmayan kimseler eşyanın hakikatinden, insanın niçin yaratıldığından, evrenin sahibinden, dünyadan ve ahiretten haberdar olamayacakları anlaşılmaktadır.

Gazzâli’ye göre kalb, insanı anlayan ve eşyanın hakikatini bilen özdür. O, bu anlamdaki kalbin göğüste olduğunu ifade etmektedir. Çünkü manevî olan kalb cismâni kalb arasında özel bir bağ bulunmaktadır. Yani kalb, bütün bedenın organlarıyla ilgili ve bedenın sahibi olarak göğüste bulunan cismâni kalble ilgisi bulunmaktadır. Bir anlamda cismâni kalb manevî kalbin yeri, memleketi ve merkezi konumundadır. Gazzâli, kalbin Allah’ın memleketi ve tasarruf yeri olduğunu kabul etmektedir. Kalb, Allah’ın tedbir ve tasarruf yeri için ikinci mecrâdır.²¹⁵ Manevî kalb, fiziki kalb gibi işlev görür. Fiziki kalb, insan bedenının merkezidir. Manevî kalb ise alt benlik ile ruh arasında bir yerdedir. Fiziki kalb bedeni düzenler, manevî kalb ise ruhu düzenler. Fiziki kalb, bedene temiz kan gönderir. Kirli kanı toplar. Manevî kalb, hikmet ve nur yaymak suretiyle ruhu besler, nefsin arzu ve isteklerinden uzaklaştırır. Kalbin bir yüzü melekût alemine yönelmişken; öbür yüzü de alt benlik olan nefsin özelliklerine yönelmiştir. Fiziki kalbimiz yaralandığında hastalanırız. Eğer yaramız büyükse ölürüz. Manevî kalbimiz olan nefsimizin özellikleri ön plandaysa manevî yaşamımız sona erer. Nefisler zevke ve rahatlığa düşkün bir özelliğe sahip olduğu için Allah’ı unutmuştur. Manevî

²¹³ İnam, Ahmet, *a.g.m.*, s. 515; Aydınli, *a.g.e.*, s. 62.

²¹⁴ Bolay, *a.g.e.*, s. 196; Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 192.

²¹⁵ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 11-12.

kalbimiz ise Allah'a yönelip, Onun tanımayla mutlu olur.²¹⁶ Buradan hareketle insanın kalbinin çift yönlü bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Yani kalb, maddî ve manevî olmak üzere ikiye ayrıldığı ve birbirleriyle ilişkili oldukları ve Allah'ın kudretiyle meydana gelen bir yapısının olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'ye göre kalb, Allah'ın herkese verdiği bir mabettir. Bu mabedi bizler güzel bir şekilde kullandığımızda o Allah'ı zikrettiğimizi ve hatırladığımızı belirtmektedir. İnsanların çoğu o mabedin içini güç, para, ihtiras gibi dünyevi şeylerle doldurdıkları için kalbin yönü devamlı dünyaya yönelik olduğu görülmektedir. O, bu isteklerimizi ancak Allah'a yönelmekle tersine çevirebileceğimizi ifade etmektedir. Zaten kalb kelimesi "dönmek, çevirmek" gibi anlamlara gelmektedir. Manevî anlamda sağlıklı kalb, dünyada bir radar gibi devamlı dönen, sabit olmayan, kutsalı aramaya çalışan bir alete benzemektedir.²¹⁷ Yani kalbin melekût alemine yönelik tarafının aktif olması ve maddî aleme yönelik tarafının da pasif olması gerektiği üzerinde durulmaktadır.

Gazzâlî, kalbi Allah'ı tanımanın merkezi olarak kabul etmektedir.²¹⁸ Gazzâlî'ye göre kalbi temizlemek için nefis terbiyesi yapmak gerekmektedir. Bu mücadelede kalb kendi konumunu çok iyi bilmesi gerekmektedir. Kalbin bu savaş esnasında başarılı olabilmesi için kendi emrindeki askerlerinin özelliğini çok iyi bilmesi gerekmektedir. Gazzâlî, kalbin bedendeki bir et parçası olmadığını savunmaktadır. Kalbin gözle görünmeyen ruhânî bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Cismânî kalble ruhânî kalb arasında bir ilişki olduğunu bildirmektedir. Bu ilişkinin ayrıntıları noktasında Gazzâlî'nin pek ayrıntı vermediği görülmektedir. Gazzâlî'nin ayrıntıya girmeme nedenleri, bu konunun mukâşafe ilmi olması ve ruhun esrârı noktasında fazla bir bilgiye sahip olmamamızdan kaynaklanmaktadır. O, ruhânî kalbin bütün bedenle ilgili olmasına karşın asıl ilişkisinin cismânî kalble olduğunu dile getirmektedir. Gazzâlî'ye göre ruhânî kalbin merkezi cismânî kalbdır.²¹⁹ Buradan hareketle Gazzâlî, ruh ve kalb kavramlarını birbiriyle ilişkilendirerek kullandığı anlaşılmaktadır.

Gazzâlî'ye göre kalb bilgisinin oluşumu dört aşamada gerçekleşir:

1. İlk aşama, Levh-i mahfuzdaki varoluştur. Yani cisme girmeden önceki halimizi göstermektedir.

²¹⁶ Frager, Robert, *Kalb, Nefs ve Ruh*, çev., İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul trz., s. 46-47.

²¹⁷ Frager, a.g.e., s. 48.

²¹⁸ Aydın, a.g.e., s. 47.

²¹⁹ Gazzâlî, *Kimya-yı Saadet*, s. 17; *Abidler Yolu*, çev., İ. Turgut Ulusoy, İstanbul trz.s. 152-153; İnam, a.g.m., s. 516; Uyanık, a.g.e., s. 76, 78, 84.

2. İkinci aşama, dış dünyadaki varoluştur.
3. Üçüncü aşama, suretin zihinde belirmesidir.
4. Dördüncü aşama, formun kalbde var olmasıdır.

Gazzâli, kalbin bir kısmının manevî, bir kısmının ise maddî olduğunu belirtmektedir. Gazzâli'ye göre kalb, alemin hakikatini bazen duyularla bazen de duyusuz bir şekilde anlamaya çalışır. Gazzali, insanın kalbinin önündeki perdeler kalkınca levh-i mahfuzdaki bilgilere ulaşacağını belirtmektedir.²²⁰ Buradan hareketle kalb, bazen beş duyu vasıtasıyla dünyaya; bazen de melekût aleme ulaşır. Kalb, ilk aşamada duyularla bilgiye ulaşırken; ikinci aşamada ise duyuya gerek duymadan insanın kalb bilgisiyle ulaşır. Bu noktada dış müşâhede (duyu, algılama) ve iç müşâhede (gönül, kalb) yolunun gerçekleştiği görülmektedir.²²¹ Bu iki bilgiye ulaşma yollarının birbirine zıt olmadığını anlamamız gerekmektedir. Aksine kalb bilgisi, duyu organlarımızı ve aklımızı da kapsayan bir özelliğe sahiptir. Buradan hareketle, kalb bazen melekût alemine doğru yönelirken; bazen de duyu organları ve akıl, kalbe yönelerek insanın bilgiye ulaşmasını sağlamaktadır.

Gazzâli'ye göre kalb ile anlamak, göz ile görmeye benzer. İnsanın gördüğü halde anlamamasının kalbde gerçekleştiğini, bundan da kalbin anlama yetisini kaybetmesine benzettiğini anlatmaktadır. Kalb gözü açık olanların eşyayı çok iyi kavradığını ve kalb gözü kapalı insanların ise eşyanın karanlığında kaybolduğunu vurgulamaktadır.²²²

Gazzâli'ye göre ilahi hakikatlerin bilgisine, insan mistik bir tecrübeyle ulaşır. Bu noktada mistik tecrübe araştırmak değil; Allah'tan insanın kalbine akıtılan bir nur ile gerçekleşeceğini ifade etmektedir. O, aklın bu yolculukta pek bir etkisinin olmadığını belirtmektedir. Bu mistik tecrübe levh-i mahfuz'dan insanın kalbine yansımayla gerçekleşmektedir. Bu seyr-ü sulukta insan nefsi ve arzu ve isteklerini bir kenara bırakarak ilerleyebileceğini savunmaktadır. Kalbin dünyanın arzu ve isteklerinden uzak kalması gerekir. İnsan, Allah ve melekût alemini kalbi temizlemek suretiyle algılamaktadır. Kalbimize Allah sevgisi yerine başka sevgi girmişse iletişim kesilmektedir. İnsan nefsinin temizlerse ilahi hakikatler insanın kalbine dolmasına vesile

²²⁰ Gazzâli, *İhya*, C., III, s. 33-34; Uyanık, *a.g.e.*, s. 106; İnam, *a.g.m.*, s. 519.

²²¹ Gazzâli, *a.g.e.*, C., III, s. 35; Uyanık, *a.g.e.*, s. 106; Zerrinkub, *a.g.e.*, s. 192.

²²² Gazzâli, *a.g.e.*, C., I, s. 141; Uyanık, *a.g.e.*, s. 106.

olacağını belirtmektedir.²²³ Gazzâlî'ye göre insan, çalışarak bu yola ulaşamaz. Bu yola ulaşmanın şartı insanın kalbinin Allah'la beraber olmasıdır. Kalb, Allah'la beraber olunca O'ndan keşfin kaynağı insanın kalbine akmaktadır. Bu keşfte nice akıllı insanların anlayamadığı bilgiler aniden kavranmaktadır. Yani insanın yıllarca ulaşmaya çalıştığı bir bilgi Allah tarafından bir anda insana öğretilebileceğini belirtmektedir.

Gazzâlî, kalbin melekût alemin yaşandığı yer olduğunu ifade etmektedir. Kalbin insanla Allah arasındaki iletişimin merkezi olduğunu belirtmektedir. Gazzâlî'ye göre insanın kalbi, Allah'la iletişime girer. Ona göre kalb, Allah'ı bulmaya çalışan ve melekût alemin sırlarını idrâk eden bir özelliğe sahiptir. İnsan kalbi sayesinde Allah'ı keşfetmeye çalıştığı gibi, insandan daha aşağı bir seviyeye de inebilmektedir. Gazzâlî'ye göre kalb, Allah'a ulaşmak için yaratılmış bir hakikattir. Beden bütün organlarıyla kalbin emrinde olan yapıya sahiptir. Gazzâlî, kalbin bedenin organlarını kendi emrine aldığı zaman ulvî aleme yolculuğun başlayacağını ifade etmektedir. Eğer, beden kalbin üzerinde bir etkiye sahip olursa insan, hayvanlardan aşağı bir seviyeye düşeceğini kabul etmektedir. İnsanın Allah'a karşı sorumluluğunu kalbin üstlendiğini belirtmektedir.²²⁴ Gazzâlî'ye göre insan kalbini bilince nefsin; nefsin bilince Rabbini tanır. Gazzâlî'ye göre insan kalbini unutunca kendini; kendini unutunca rabbini unutmuştur. Gazzâlî'ye göre insan, kalbini unutursa Allah'ı unutmuş olacağından dolayı kalbiyle Allah'ın arasına perde girmiş olduğunu belirtmektedir. Bu durum insanın kötülüklerle hayatını devam ettireceğini göstermektedir.

Gazzâlî, kalbi bütün organların terbiye edicisi ruh olduğunu söylemektedir. Bütün organlar ona hizmet etmektedir. Kalbin, eşyanın hakikatlerini anlaması durumu aynanın karşısındaki suretler gibi olduğunu belirtmektedir. Her renk ayna karşısında varlığını devam ettirdiği gibi, her hakikatte kalb aynasında kendisine gösterilmektedir. Ayna örneğinde aşağıdaki durumlar gerçekleşmektedir. Birincisi aynadır, ikincisi şahısların görüntüleri, üçüncüsü suretlerin misalleri, dördüncüsü bu durumda aynadan gelen ışıktır. Işık sayesinde aynadaki görüntüyü bizler anlayabiliriz. Buradan hareketle kalb de aynen aynadaki dört özellik gibi olmaktadır. Birincisi kalb; ikincisi eşyanın gerçekliği; üçüncüsü hakikatlerin kalbte şekillenmesi ve hazır olması; dördüncüsü de hakikatlerin kalpte meydana gelebilmesi için gerekli olan nurdur. Vahye göre bu nur, Cebrail'dir. Filozoflara göre ise, akıldır. Alim eşyanın hakikatlerini kendi kalbinde

²²³ Gazzâlî, *İhya*, C., III, s. 8, 27; Aydın, Yaşar, "Gazali'nin İlim ve Düşünce Dünyası", *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2000, C. 13, S. 3-4, s. 280; Bolay, a.g.e., s. 243; Uyanık, a.g.e., s. 85.

²²⁴ Gazzâlî, *İhya*, C. III, s. 7; *Kimya-yı Saadet*, s. 14, 19; İnam, a.g.m., s. 516.

tecilli ettiği insandır. İlim, aynada şeklin olmasıdır. Işık ise kalplere gelen bir melektir.²²⁵ Gazzâli, insanın kalbiyle melekût alemindeki ilişkiyi; bir insanın ayna karşısındaki durumu misali açıklamaya çalışmaktadır.

Gazzâli'ye göre suretlerin aynada gösterilmesini engelleyen beş durum bulunmaktadır:

- 1.Aynanın yüzünün parlak olmaması,
- 2.Aynanın yüzünün kirli ve paslı olmaması,
- 3.Cismin aynanın parlak yüzünün karşısında olmaması,
- 4.Cisimle ayna arasında bir engel olması,
- 5.Cismin aynanın görüş açısından uzak olması.

Gazzâli, aynanın tecellisini engelleyen beş durumu açıkladıktan sonra eşyanın hakikatini anlamaya çalıştığımız kalbimizin önündeki beş engeli bizlere şu şekilde açıklamaktadır:

a) Kalbin aslındaki noksanlıktır. Gazzâli, bilginin (eşyanın) hakikatini anlama kabiliyeti tam olarak gerçekteşmeyen çocukların durumunun bir tür noksanlık olduğunu kabul etmektedir. Çocuklar arasında da kalbin hakikatini anlama durumu noktasında farklılık meydana gelebilmektedir.

b) şehevi arzuların sahip olduğu günah ve kötülüklerin kalbde toplanmış olmasıdır. İnsan, günahları işleyerek kalbdeki parlaklığı ve temizliği kendisi götürmektedir. Kalbin bu hali güneş ışığının kısmen yada tamamen kararmasına benzemektedir. İnsan sadece günahı yada hatayı işlemesi gerekmez. Günaha ve hataya yaklaşmış olması da kalbinde kararmalara sebep olmaktadır. İşlemiş olduğu günahın ardından tevbe ederse kalb eski haline gelmektedir. Eğer kişi günahı işlemeye devam ederse kalbde kararmalar artmaktadır. Gazzâli'ye kalb, Allah'ı hatırlamaya devam eder ve şehvetin arzu ve isteklerinden uzaklaşırsa; kalbin saflaştığını ve temizlendiğini ifade etmektedir.

c) Kalbin Allah'ın hedeflerini bırakıp, başka hedeflere doğru yol almasıdır. Gazzâli, nasıl ki bir ayna arkasındaki eşyanın görüntüsünü alamazsa, kalbde başka yönlerde gidince hakikatlerin keşfinin orada gerçekteşmeyeceğini savunmaktadır. Kalbin temiz ve saf olması yeterli değildir. Aynı şekilde gittiği yolunda hakikatlere doğru olması gerekmektedir. Gazzâli, ayna ne kadar parlak olursa, eğer cisimlere doğru yöneltmediğimizde aynadan istediğimiz görüntüyü alamayacağımızı ifade etmektedir.

²²⁵ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 77-78; Aydınli, *a.g.e.*, s. 69.

O, kalbin ne kadar saf ve temiz olursa olsun; yönünü Allah'a çevirmediği zaman kalbden gerekli olan ışığı alamayacağımızı belirtmektedir. Gazzâlî'ye göre kalbin amacından sapmasını sağlayan şeyler bedenın ihtiyaçlarıdır. Filozofumuza göre insanın kalbi (niyeti) ne ile meşgul olursa amelleri de o yöne doğru kaymaktadır. İnsan bu dünyada nasıl olmak istiyorsa Allah'da onun istediği şeyleri karşısına çıkartmaktadır.

d) Kalbin önünde bir perde olmasıdır. Gazzâlî'ye göre ayna ile cisim arasına perde girdiği zaman cisim aynada görülmez. İnsan, Allah'tan başka bir hayatı tercih etmişse onun kalbinin Allah'ı hissedemeyeceğini belirtmektedir. Dolayısıyla eşyanın hakikati kendisinden uzaklaşmış olmaktadır. Gazzâlî'ye göre insan, çocukluğundan itibaren yanlış hedeflere saplanmışsa, bunlar kalbin önündeki perdeler olarak kalır. Gazzâlî, insanların çoğunun kalbleri ile hakikatleri arasında kalın perdeler meydana geldiğini vurgulamaktadır.²²⁶

e) Hakikatlere giden yolları bilmemek, insanın cahil olmasıdır. Gazzâlî'ye insanlar ilim tahsil etmediklerinde eşyanın hakikatine ulaşamayacaklarını belirtmektedir. İnsanlar, evrendeki hakikatlere bakarak, bilmedikleri varlıkları veya ilimleri öğreneceklerini zanneder. Hakikatlere giden yolları bulmak için akıllarını (mantık) kullanmaları gerekmektedir. Gazzâlî, mantık'ın bizleri hakikate götüren bir araç olduğunu kabul etmektedir. İnsanların amacına ulaşabilmesi ve kalbinde hakikatlerin tecelli etmesi için aklını (mantığını) kullanması gerekmektedir. İnsanlar, ilimleri ancak aklını kullanarak elde etmektedir.²²⁷ Gazzâlî, yukarıda sayılan kalbin asli görevlerinin haricindeki tutumlarından dolayı kalbde hakikatin meydana gelemeyeceğini vurgulamaktadır.

İnsanların kalblerinde hakikatin tecelli etmesi için öncelikle bazı bilgileri öğrenmesi gerekmektedir. Çocukluktan itibaren bu bilgiler öğrenilmektedir. İnsanların kalblerinde bilgiyi öğrenmesinin önünde bazı engeller bulunmaktadır. Bu engellerin ortadan kaldırılarak insanın yeryüzünde mutlu olması sağlanmaktadır.

İnsan yaratılışı itibariyle, diğer yaratılmış varlıklardan ayrılmaktadır. Her insan kalbinde fitrat olarak Tanrı'ya yakın olduğu bilinmektedir. İnsan yaratılışı itibariyle Allah'a ulaşmayı isteyen bir özelliği bulunmaktadır. Allah, emaneti yere, göklere ve dağlara sunduğunu belirtmektedir. Hiçbiri bu emaneti kabul etmediği görülmektedir.

²²⁶ Uyanık, *a.g.e.*, s. 85.

²²⁷ Gazzâlî, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 78-79.

Aksine insanın bu emaneti kabul ettiği görülmektedir.²²⁸ Bu ayetten anlıyoruz ki, insan kalbinin diğer varlıklardan farklı olduğu ve emaneti yüklenmeye hazır olduğunu bilmemiz gerekmektedir. İnsanın bu emaneti taşımaya en layık varlık olduğu anlaşılmaktadır. Aslında insanın kalbi bu emanetin yüklerini taşımaya gücünün yettiği görülmektedir. Ama kalbin önündeki engellerden dolayı, emaneti taşıyacak gücü kendisinde bulamamaktadır. İnsanın kalbi ile kendisi arasındaki perdeler kalkarsa o kimse kalbinde mülk ve melekût âlemine ait suretlerin tecellileri görülmektedir. İnsan kendi kalbine güç yetirebildiğinde Allah'ın insanlara vermiş olduğu görevini en güzel bir şekilde yerine getirmiş olmaktadır. Gazzâli, mülk ve melekût âleminin farkına varan insanın bu dünyada mutlu olacağını ifade etmektedir. Ona göre Allah, gerçek varlıktır. O'ndan ve O'nun fiilerinden başka bir fiil yoktur. Bizlere bu fiiller gerçekmiş gibi görünmektedir.²²⁹ Gazzâli, bu noktada insanın bu dünyadaki yaşantısını gerçek varlık olan Allah'ın bir yansıması olduğunu kabul etmektedir. Yani, insanlar Allah'ın bir nevi kopyasıdır. O, kopya varlık olan insanın gerçek varlığı (Allah'a) benzemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Gazzâli'nin kalbi iki anlamda kullandığı görülmektedir. Birincisi cismâni kalb dediğimiz, kanın vücuda pompalandığı bir merkez olarak kabul etmektedir. İkincisi ise manevî kalb dediğimiz, insanın kendisini tanıdığı ve Allah'ı tanıdığı bir merkez olarak ifade etmektedir. Gazzâli'ye göre kalb, Allah'ı tanımanın yeridir. Yani imanın gerçekleştiği yerin kalb olduğunu belirtmektedir. Gazzali bu bağlamda ruh kavramını kalb yerine kullandığı görülmektedir. Gazzâli, kalbin bütün organların terbiyecisi olduğunu belirtmektedir. Yani hem cismâni hem de manevî yönüyle kalbin beden ve ruhun düzenleyicisi ve denetleyicisi olduğunu anlayabiliriz.

Gazzâli, insanın kalbinin yönünün bazen melekût âlemine; bazen de mülk âlemine dönük olduğunu belirtmektedir. O, insanın kalbinin melekût âlemine dönük olduğu zaman insanın Allah'ı tanıdığını; mülk âlemine dönük olduğu zaman da dünyayla meşgul olduğunu vurgulamaktadır. Gazzâli, kalbin asıl işlevinin Allah'ı tanımak olduğunu belirtmektedir. Gazzâli kalbi, hâkikatlerin kendisinde görüldüğü aynaya benzettiği görülmektedir. Gazzâli, kalbin melekût âlemine yolculuğunda önünde perdeler olduğunu kabul etmektedir. Gazzâli'ye göre insan, kalbindeki bu perdeleri kaldırıncı Allah'ı tanımayı gerçekleştireceğini vurgulamaktadır. İnsanın kalbinin bu

²²⁸ Ahzab, 72.

²²⁹ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 79-80; *İhya*, C., III, s. 37-38; Uyanık, *a.g.e.*, s. 85.

perdelerden kurtulması için nefis terbiyesi, Allah’a itaat ve ibadetle meşgul olması gerekmektedir.

3.1.2. Kalbin Halleri

Gazzâli’nin kalb kavramını tahlil ettiğimizde kalbin iki yönü olduğunu tespit etmiştik. Biz bu bağlamda kalbin halleri hakkında Gazzâli’nin tahlillerini ele almaya çalışacağız.

Ona göre insanların yaptıkları işlere ve davranışlara göre kalbde değişik haller bulunmaktadır. Birinci hal, bilgi ile gerçekleşmektedir. İkinci hal ise, kudretle (güçle) gerçekleşmektedir. İlimle olan kalbin hali, zâhir ve bâtın şeklinde incelenmektedir. Zahir olan kısmını herkes anlamaktadır. Bâtın olanı ise insanlar için bir üstünlük olduğu için onu herkes anlamamaktadır. Zahir olan ilim, çevremizde beş duyu organımızla şahit olduğumuz her şeydir. Güneş, ay, dünya, insanlar vb. beş duyu ile idrak edilen durumlardır. Bâtın (gizli bilgi) ise hayal âlemi, melekler ve gâyb alemleri gibi herkesin idrâk edemediği gerçekliklerdir. İnsanlar, cismânî alemleri kalbde açılan bir pencereyle görmektedir. İnsanlar, rüyada duyu organları bilinçli bir şekilde çalışmadığı halde melekût alemini seyretmektedir. Gazzâli, levh-i mahfuzdaki halleri bilmiş ve anlamıştır. Bu noktadan şu gerçeğin bilinmesi gerekmektedir. Ruh saf, lekesiz, parlak bir aynaya benzemektedir. İnsanlar uykuya varınca duyu organları işlememektedir. Kötü alışkanlıklardan, fena huylardan temizlenen ruh, levh-i mahfuz, manevî suretler ve gaybe ait garip haller ona aksetmektedir. İnsanın ruhu bulanık olup, parlak değilse bu haller ona kapatılmaktadır. Rüyada melekût alemleri ile ilgili haller kendisinden uzak kalmaktadır.²³⁰

Gazzâli’ye göre kalbin insanın elinde olması, bâtını ilimlerle meşgul olmasına bağlı olmaktadır. İnsanın bu kalbi elde etmeye çalışması, insanın mücâhede ve müşâhadesine neden olmaktadır. Bunu gerçekleştirmek için kitapların ve öğrenmenin yeterli olmadığını belirtmektedir. Kalbin öğrenilecek olan bilgiye odaklanması ve gerekli olan mücadelenin verilmesi gerekmektedir. Kalb huzurunu ancak Allah’la manen oturmakla elde edebiliriz. Bu manen oturmayı gerçekleştirmek için, insanın bütün işlerden vazgeçerek Allah’a yaklaşmasıyla ve yönelmesiyle gerçekleşmektedir. Bu durumda olan insanlar, ilhâmın anahtarına ve ilahi keşfin kaynağına ulaşır.²³¹

²³⁰ Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 24-25.

²³¹ Gazzâli, *İhya*, C. I, s. 177.

Buradan hareketle, insanın melekût alemine ulaşabilmesi için nefsin arzu ve isteklerinden uzaklaşarak Allah’a sığınmasıyla gerçekleşeceğini vurgulamaktadır.

Gazzâlî’ye göre kalbin üç özelliği bulunmaktadır:

Birinci özellik, herkeste görülen rüyadır. Ama başkalarına rüyada verilen sırlar, nebi ve velilere rüyada değil, uyanık iken verildiğini belirtmektedir. Yani sıradan insanların gördükleri rüyayı, melekût alemin sırlarına vakıf olan kimseler uyanık olarak görmektedir.

İkinci özellik, kalbin kendi bedenindeki tasarrufudur. Gazzâlî’ye göre kalb emredip, bedeni çalıştırmaktadır. Yani bu özellik cismânî kalbin özelliği olarak anlaşılmaktadır.

Üçüncü özellik, bilgi ve ilimdir. Ona göre öğrenme ve öğretmeyle halk bu özelliğe erişmektedir. Ama Allah, nebilerin ve velilerin kalbine ilhâm vererek daha hızlı ve mükemmel bir öğrenme ve öğretme gerçekleşmiş olmaktadır.²³² Allah, kalbi temiz insanlara bazı bilgileri ve sanatları çaba göstermeksizin öğretmektedir. Yani Allah bu insanlara ilim hazinesinin kapılarını sonuna kadar açık tutmaktadır.

Gazzâlî’ye göre insan kalbiyle Allah’ın bilgisine ulaşmaktadır. O, kalbin dışındaki organlar vasıtasıyla Allah’ı tanıyamayacağımızı belirtmektedir. Yani Allah’ı tanıyan kalbtir. Kalb sayesinde insan Allah’a yakınlaşmaktadır. Kalb, Allah’a ulaşmak için gerekli olan nefis terbiyesini yapmaktadır. Allah’a iman eden ve onu bilen kalbimizdir. Vücudun diğer organları kalbin hizmetçisi ve ona bağlanmış askerleri olduğunu belirtmektedir. Filozofumuz bu organları kalbin çalıştırdığı aletlere benzetmektedirler. Filozofumuza göre insanoğlu kalb sayesinde kendini tanımaktadır. İnsan kendini tanıyınca muhakkak Rabbini de tanımaktadır.²³³ Buradan hareketle insan kalbini tanıdığı zaman, kendini tanımaktadır. Kendini tanıyan insanda bilinç düzeyi çok yüksektir. Yani kalbin Allah’a dönük bir hayatı yaşamış olması kulun tercihlerinin de doğru bir şekilde ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Kalbler, rabbini hatırlayınca insanda meydana gelen istekler de Onun bizden istediği şekilde ortaya çıkmaktadır.

Gazzâlî’ye göre kalbi tanımadığımız zaman, kendi nefsimizi de tanımamış oluruz. Kendi nefsinin tanımayan insan da Rabbini tanıyamaz. Gazzâlî, kendini bilmeyen insanların, kalbin haricindeki organları da bilemeyeceğini ifade etmektedir. Bundan dolayı insanın kendi gerçeğinin farkına varmadan, diğer varlıkları anlamlandırmaya

²³² Gazzâlî, *Kimya-yı Saadet*, s. 29; Aydın, *a.g.e.*, s. 56.

²³³ Gazzâlî, *İhya*, C. III, s. 7; *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 143; Uyanık, *a.g.e.*, s. 76, 85.

çalışmasının mümkün olmadığını vurgulamaktadır. Ayrıca kalbini ve nefsini tanımayan insanların Allah'a ulaşmada aralarında perdeler olduğu iddia edilmektedir.²³⁴ İnsanla Allah arasında perdeler olursa şeytan insanları kandırmaya çalışmaktadır. Sonunda insan nefsiyle başbaşa kalmaktadır. Kalbler Allah'tan uzaklaştığında insanın asıl özelliği olan yanını da kaybedeceğimizi belirtmektedir.

Gazzâli'ye göre insanın kalbinin melekût alemine yükselebilmesi için Allah'ın yardımıyla temizlenmiş bir hale gelmesi ve insanın Allah'a ulaşmasını engelleyecek perdenin kalkması gerekmektedir. Allah ile insan arasındaki perde kalkınca insan melekût alemin bilgilerine ulaşmaktadır. Bu durumda kalbin eşyanın hakikatine ulaşmış olduğunu belirtmektedir.²³⁵ Buradan hareketle Gazzâli, aklın algılamada zorlandığı durumlarda ikinci bir akıl ya da kalb ile kesin bilgiye ulaşacağını vurgulamaktadır. Gazzâli, aklın içinden çıkamadığı durumlarda hem aklın yanında; hem de aklın ötesinde problemin çözümünün kalb ile gerçekleşeceğini iddia etmektedir. Gazzâli, kalbin hakikate ulaşmadaki başarısına baktığımızda onun ancak kalb ile hissedilerek, insanın içinde şüpheye yer kalmayacak bir şekilde bilgiye ulaşması gerekmektedir.

Gazzâli'ye göre insanoğlunun dört çeşit özelliği bulunmaktadır: Bunlar yırtıcı, hayvani, şeytani ve rabbâni sıfatlardır.²³⁶ İnsanlar bu özelliklerin kendilerinde bulunma dereceleri bakımından sınıflandırılmaktadır. Gazzâli, ilk üç sıfatın insanın hep arzuladığı ve yapmaya çalıştığı özellikler olduğunu ifade etmektedir. Rabbâni sıfatın ise Allah'ı bulmaya çalıştığı, asıl yaratılışının farkına vardığı sıfat olduğunu belirtmektedir. Gazzâli'ye göre rabbâni sıfata kavuşabilmek için ilk üç sıfatın terkedilmesi gerekmektedir.

Gazzâli'ye göre insanlar rabbâni sıfatın tesirinde kalırsa onların kalbinde ilim, hikmet, yâkin ve eşyanın hakikatine varan bir durum gerçekleşmektedir. İnsan bu durumda şehvetin ve öfkenin etkisinden uzaklaşarak rabbini tanımaya çalışmaktadır. İnsanın nefsin arzu ve isteklerinden uzaklaşabilmesi için kalbde şu özelliklerin yerleşmesi gerekmektedir: İffet, kanatkarlık, sükunet, zahidlik, vera', takva, güzel heyet, haya, zarafet, yardımseverlik vb.²³⁷ Buradan hareketle insanlar kalblerinde güzel sıfatları yerleştirdiklerinde kötü sıfatların etkisinden kurtularak Allah'ı tanımaya ve

²³⁴ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 8; Uyanık, *a.g.e.*, s. 76, 85.

²³⁵ Gazzâli, *a.g.e.*, C. III, s. 20-21; Bolay, *a.g.e.*, s. 191.

²³⁶ Gazzâli, *a.g.e.*, C., III, s. 22; İnam, *a.g.m.*, s. 518.

²³⁷ Gazzâli, *a.g.e.*, C., III, s. 24; *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 81.

kendi durumlarını anlamaya çalıştıkları görülmektedir. Bunun üzerine onların kalbi temizlenip ve günahlardan kurtulmaktadır.

Gazzâli'ye göre insanlar arzu ve isteklerinden kurtularak kalblerinde bulunan günah kirlerini temizlemektedir. Eğer insan nefsin arzu ve isteklerine bağlı bir hayatı yaşamaya devam ederse, kalbi kararır ve günahları işlemesi kendine normal bir davranış gibi gelmektedir.²³⁸

Gazzâli'ye göre ilmin mekanı kalbdır. Kalbin bütün organların kendisine bağlı olarak çalıştığı bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, kalbin malumatın hakikatlere izafesini aynanın renkli suretlere yansması benzetmektedir. Gazzâli'ye göre nasıl ki parlak bir şey aynada aynayla birleşip meydana geliyorsa, bu durumda her bilginin hakikati kalb aynasına yansımaktadır. Bu hakikat kalb aynasında meydana gelmektedir. Ayna ve şahısların suretleri farklı olmasına rağmen insanın sureti, aynayla birleşirse; bilgi ve kalb arasında da böyle bir ilişki meydana gelmektedir. Gazzâli'ye göre alim, eşyanın hakikatlerinin kendisinde yansıdığı aynaya benzemektedir. Malumun ise eşyanın hakikati olduğunu anlatmaktadır. Filozofumuz ilmi, ortaya çıkan görüntünün adeta aynadaki yansımaya benzettiği görülmektedir.²³⁹ Buradan hareketle Gazzâli, ayna ne kadar parlatılırsa, ortaya çıkan görüntünün o derece net olacağını vurgulamaktadır. Gazzâli'ye göre insanın kalbi de ayna misali kötülüklerden uzak kaldığı ve Rabbini tanımaya hazır olduğunda ortaya mükemmel bir görüntü çıkar. Yani insanın eşyanın hakikatini kavraması ve melekût alemine şahit olabilmesi için kalbini maddî ve manevî kirlerden arındırması gerekmektedir.

Gazzâli'ye göre kalb, bazı sebeplerden dolayı ilimle ilişkisini azaltır.

Bu sebeplerden birincisi, insanların kalbinde eksiklik meydana geldiği için onda bilgiler meydana gelmez.²⁴⁰

Bu sebeplerin ikincisi, insanlarda şehvetin çok olmasından dolayı kalbde kir ve günahlar oluşmaktadır. Bu günahlar ve kirler kalbin saf ve cilalı oluşunu engellemektedir. Kalbin kararmasından dolayı hakikatin orada belirmesi gerçekleşmemektedir.

Bu sebeplerin üçüncüsü, istenilen hakikatin asıl yönünden saptırılmasıdır. Çünkü iman etmiş bir insanın kalbi ne kadar temiz olursa olsun, orada hakikatin hepsi tam

²³⁸ Gazzâli, *İhya*, C., III, s. 25.

²³⁹ Gazzâli, *a.g.e.*, C., III, s. 22, 27, 29, 30, 54; *İman Kitabı*, çev., Ahmet Ak, İstanbul 2009, s. 21; İnam, *a.g.m.*, s. 517-518; Aydın, *a.g.e.*, s. 68

²⁴⁰ Gazzâli, *İhya*, C., III, s. 27.

manasıyla gerçekleşmeyebilir. İnsan hakikati istemediği gibi kalb aynası aksi bir yönde de olabilmektedir. Bu insan bedeni ibadetlerle ve dünyalık arzularla zamanın çoğunu harcamış olabilmektedir. Rabbinde olması gereken yönünü başka şeylere yönelttiği için ilimle meşguliyetini azaltmış olmaktadır.²⁴¹

Bu sebeplerin dördüncüsünün hicaptır. Çünkü şehvetini yenen, itaatkar ve hakikatı aramaya çalışan kimseye bazen aradığı şey nasip olmayabilir. Bunun nedeni taklidi bir hayatın ona hakikatleri göstermediğidir. Bu hayat şekli onun hakikatı bulmasına engel olmaktadır. Bu durum insan kalbinin hakikati görmesinin önünde perdeler olduğunun göstermektedir.

Bu sebeplerin beşincisi insanoğlu bazen ne öğreneceği hakkında bilgi sahibi olmazsa kalbi ona hakikate nasıl ulaşacağı hakkında bilgi vermeyebilir. Ancak insan ne öğreneceği ve nasıl öğreneceği hakkında gerekli olan donanımlara sahip olursa kalbi hakikate ulaşmaktadır.²⁴² Gazzâli, yukarıda kalbin ilimleri öğrenme noktasındaki zayıflığını, insanın kendi aslını unutarak maddî aleme doğru yönelttiğinde gerçekleştiğini vurgulamaktadır.

Gazzâli'ye göre kalbin nurları ve zulmeti için iki sebep vardır: hayra davet edene melek; şerre davet edene ise şeytan adı verilmektedir.²⁴³ Gazzâli'ye göre kalbin nurlarına melek ismi verilmesinin sebebi, Allah'ın yarattığı ve hayra delalet eden bir yapısının olmasından kaynaklanır. Melekler, insanları hayra ve iyiliğe çağırmaktadır. Gazzâli, kalbin zulmetine şeytan adının verilmesinin nedeninin meleklerin zıddına hareket etmelerinden kaynaklandığını ifade etmektedir.²⁴⁴ Yani şeytan kötülüğü ve çirkinliği emretmektedir. İnsanlar iyilik yapmaya çalıştıklarında onları vesvese ile engellemeye çalışmaktadır.

Gazzâli'ye göre kalb, yaratılışı itibariyle melekten ve şeytandan gelen tesirleri almaya eşit bir şekildedir. Bunlardan birisi diğerine göre tesirli olursa insanın kalbi o yöne doğru savrulmaktadır. Gazzâli, insanın şeytanın vesvesesiyle hareket ederse öfke ve şehvetinin esiri olacağını dile getirmektedir. Bu durumda kalb şeytanın yuvası ve kaynağı olacağını belirtmektedir. Gazzâli, eğer insan şehvet ve öfke ile mücadele edip onları kendi esiri yaparsa da meleklerin özellikleri insanda hasıl olacağını

²⁴¹ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 28.

²⁴² Gazzâli, *a.g.e.*, C. III, s. 29; *Abidler Yolu*, s. 153-154.

²⁴³ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 54.

²⁴⁴ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 55.

belirtmektedir. Bu halde insanın kalbi meleklerin merkezi durumuna gelmektedir.²⁴⁵ Yani insanın kalbi şeytanla meleğin savaş alanı olduğu görülmektedir. Hangisi daha güçlü olursa kalbin sahibinin o olacağı anlaşılmaktadır.

Gazzâli, kalbi farklı kapılardan kendisine ok yağdırılan bir hedef olarak görmektedir. O, eğer hedefe gelen okun durumu neyse, kalbe onun yerleşeceğini belirtmektedir. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi kalbi melek ile şeytanın istekleri doğrultusunda bir tutum izlemektedir. Kalb, bazen iyilik meleğinin hayrına yönelmişken; bazen de şeytanın şerrine yönelebilmektedir. Kalb, hiçbir zaman rahat bırakılmamaktadır. Allah, Kur'an'da *“Biz onların kalblerini ve gözlerini gerçeği anlayıp görmekten evirip çeviririz”* buyurmaktadır.²⁴⁶ Hz. Peygamber bir sözünde *“Hayır! Kalbleri evirip çeviren Allah'a yemin ederim”* buyurmaktadır.²⁴⁷ Buradan hareketle kalbin sahasının savaş alanı olduğunu ve hayır ve şer arasındaki savaştan kim galip gelirse, onun kalbin sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli, kalbi kurulmuş bir çadıra benzetmektedir. Bu çadırın çeşitli giriş noktaları bulunmaktadır. Kalb, çadırın en merkezi noktasına benzetilmektedir. Ona her taraftan saldırılar gelmektedir. Gazzâli bazen kalbi bir aynaya da benzetmektedir. Bu aynada çeşitli görüntüler meydana gelmektedir. Kalbe duyu organların çeşitli bilgiler ulaşmaktadır. Kalbde gelen bilgilere göre kendi konumu düzenlemektedir. Bunun için kalbe gelen bilgilerin sağlam bir süzgeçten geçtikten sonra alınması gerekmektedir.²⁴⁸ Kalbin bu noktada korunmasının gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Gazzâli, bunu da ancak Allah'ın zikriyle, O'nu hatırlamayla veya Allah'a göre bir hayat yaşamayla gerçekleştirebileceğimizi vurgulamaktadır.

Gazzâli'ye göre kalb, kendini koruyabilmesi için iki çeşit askere ihtiyaç duyar. Birincisi zâhiri askerler, el, ayak, ağız, mide vb. dir. Diğeri bâtını askerler, öfke ve kırgınlıktır. Gazzâli, bu askerlerin gözle görülen ve görülmeyen düşmanlarının olduğunu belirtmektedir. Zâhiri askerler beş duyu organıdır. Bâtını askerler ise beyin, hayal, düşünme, hatırlama ve vehim kuvvetidir. O, bu görülen ve görünmeyen askerlerin kalbin emrinde çalışmak zorunda olduklarını ifade etmektedir. Kalbin askerleri üç gruba ayrılmaktadır. Birincisi, hareket ettirici, teşvik edici ve uyarıcı özelliğe sahiptir. Faydalı şeyleri teşvik edip, zararlı şeyleri insandan uzaklaştırır. Bu

²⁴⁵ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 56; *Kimya-yı Saadet*, s. 30-32.

²⁴⁶ En'am, 110.

²⁴⁷ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 97-98; *Nurlar Alemi*, s. 13.

²⁴⁸ Gazzâli, *Kalplerin Keşfi*, çev., Salih Uçan, İstanbul trz., s. 92; *İhya*, C., III, s. 54.

güce irade denir. İkincisi, istekleri yerine getiren kuvvetlerdir. Bunlara da kudret gücü denir. Üçüncüsü, eşyayı tarif edip onu anlamamızı sağlar. Bunlara ilim ve idrâk sıfatı denir. Bu askerlerin zâhiri ve bâtını özellikleri bulunmaktadır.²⁴⁹ Bu sıfatların kalbin emrinde olma özelliği devam ettiği sürece insan Rabbiyle iletişimi açık halde kalmaktadır. Eğer kalb, bu askerlerin emrine girmişse insan melekût âleminde zulmet alemine doğru bir seyir aldığı belirtilmektedir. Gazzâli, kalbin kendisinde bulunan gücünü bedeninin organlarına bıraktığında kuvvetler arasında bir dengesizlik meydana geldiğini belirtmektedir. Bu durumda kalbin asıl görevini terkedip, başka yönlere doğru gittiği anlaşılmaktadır.

Gazzâli'ye göre kalbin dört hali bulunmaktadır: Bunlar yükselme, açılma, alçalma ve duraklamadır.

Gazzâli, kalbin yükselmesi halinde insanın Allah'ı hatırlamayla meşgul olacağını ifade etmektedir. Bu durumda insan Allah'ın emirlerine riayet etmektedir.

Gazzâli, kalbin açılma halinde insan Allah'ın takdirine rıza göstermektedir. Bu durumda insan sadece Allah'a tevekkül etmektedir. Gazzâli'ye göre kalbin bu halindeki insan, Allah'a yakini bir imanla bağlanmıştır.

Gazzâli, kalbin alçalma halindeki insanın Allah'ın dışındaki şeylerle meşgul olduğunu belirtmektedir. Bu durumdaki insanların kendini beğendiği, kibirli ve dünyaya karşı aşırı hırslı olduklarını vurgulamaktadır.

Gazzâli, kalbin duraklama halindeki insanın Allah'tan uzaklaştığını dile getirmektedir. Gazzâli, bu insanların yapılan ibadetlerden tat alamayacağını belirtmektedir. Gazzâli'ye göre bu insanlar, helal ve haram çizgisine itibar etmez.²⁵⁰ Buradan hareketle Gazzâli, kalbin Allah'a yönelme ya da uzaklaşma durumuna göre incelemeye çalışmaktadır. Yani insanın kalbi, melekût alemine ya da mülk alemine ilgisine göre değişik haller içerisinde.

Gazzâli'ye göre kalbin Allah'tan uzaklaşmaması için az uyku, az yemek, az konuşmak, canlıları incitmemek vb. durumları hayatımıza uygulamamız gerekmektedir. Gazzâli'ye göre çok yemek yiyenlerin kalbi katılaşır. Ona göre hikmet sahibi olmak isteyenlerin az yemeyi tercih etmeleri gerekmektedir.²⁵¹ Yani Gazzâli insan nefsinin arzu ve isteklerini kendi emrine aldığı vakit Allah'tan uzaklaşmayacağını belirtmektedir.

²⁴⁹ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 15-16, 20-21; İnam, *a.g.m.*, s. 517; Bolay, *a.g.e.*, s. 190-191.

²⁵⁰ Gazzâli, *Ariflerin Yolu*, çev., Eser Sazak, İstanbul 2009, s. 17-18; *İhya*, C., III, s. 144.

²⁵¹ Gazzâli, *Kalplerin Keşfi*, s. 26.

Gazzâli, nefsin arzu ve istekleri bağlamında Yüce Allah'ın canlıları üç farklı şekilde yarattığını ifade etmektedir. Birincisi, hayvanları azgın isteklerle yaratmış, onlara akıl vermemiştir. İkincisi, insanları akıl ve isteklerle yarattığını ve aklını isteklerinin hizmetine verenlerin hayvanlardan daha aşağı bir seviyede olduğunu belirtmektedir. Üçüncüsü, insanın azgın isteklerini aklın kontrolüne alan kimsenin meleklerden daha üstün bir seviyede olacağını ifade edilmektedir.²⁵² Görüldüğü üzere irâdesine hakim olma veya olmama durumuna göre canlıların yapısı meydana gelmektedir.

Gazzâli'ye göre insanın kalbi iki haldedir. Birincisi, pürüzsüz ve parlak kandil gibi yanan kalb; bu mü'minin kalbidir. İkincisi, hem iman hem de nifakı beraber hisseden kalbdır. Bu kalbte hangi özellik ön plana çıkarsa kalbin sahibinin o olacağını belirtmektedir.²⁵³ Yani iman ön plandaysa kalbin sahibi, iman; nifak (bozgunculuk) ortaya çıkarsa kalbin sahibi nifak olacağını belirtmektedir. Bu noktada Hz. Peygamber, *“Kalbin iki türlü meyli vardır. Biri melektendir, hayra yönelme ve hakkı tasdik etmeyi telkin eder. İçinde bu temayülü bulunan kimse, bunu Allah'tan bilerek şükretsın. Diğeri de düşmandır, kötülüğe yönelme, hakkı yalanlama ve iyilikten alıkoymayı telkin eder. İçinde bu temayülü bulan kimse de lanetlik şeytandan Allah'a sığınsın”* buyurmaktadır.²⁵⁴ Gazzâli, nefsinin azgın arzularına uyan herkes Allah'ın kulu olmadığını; arzularının kölesi olduğunu, takip ettiği yolun şeytanın yolu olduğunu kabul etmektedir. Bu noktada Allah, Kur'an'da *“Nefsinin azgın arzusunu ilah edinen, Allah'ın, onun kendi bilgisine dayandığından dolayı onu yoldan çıkararak kulağını, kalbini mühürlediği ve gözüne perde çektiği kimseyi görmüyor musun? Onu Allah'tan başka kim hidayete erdirebilir, neden mesaj almıyorsunuz?”* buyurmaktadır.²⁵⁵ Bu ayetten hareketle şeytanın kalbe vesvese vermesiyle birlikte insanın şeytanın şerrinden emin olabilmesi için Allah'a sığınması gerekmektedir.

Gazzâli, kalbe giden yollar içerisinde şeytanın yollarının çok olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, meleklerin yollarının bir tane olduğunu ve meleklerin yolunu bulmanın çok zor olduğunu ifade etmektedir. İnsan bu haliyle karanlık bir gecede

²⁵² Gazzâli, *Kalplerin Keşfi*, s. 29-30.

²⁵³ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 549; Uyanık, *a.g.e.*, s. 84.

²⁵⁴ Tirmizi, *Sünen*, 2988; Nesâî, *Kübra*, 11051.

²⁵⁵ Casiye, 23.

yolunu kaybetmiş birine benzemektedir.²⁵⁶ Gazzâli, bu doğru yolu bulmak için takvayla arınmış insana, rehber olarak Kur'an'ın ve Sünnetin gerekli olduğunu vurgulamaktadır.

Gazzâli'nin kalbin halleri noktasındaki açıklamalarından anlıyoruz ki, insanın yaratılışında ve yaşayışında en önemli organın kalb olduğu görülmektedir. Gazzâli'nin kalbe cismanî yönüyle değil; ruhânî yönüyle değer verdiği görülmektedir. Gazzâli, kalbin meleklerin ve şeytanın hedefine benzetmektedir. Ona göre kalpte meleklerin etkisi artarsa iyilikler; şeytanın etkisi artarsa kötükler gerçekleşmektedir. Yani insan kalbi melek ile şeytanın savaş alanına benzetilmektedir. Ayrıca Gazzâli, insanın özünü keşfetme noktasında kalbin önemli bir rol oynadığını açıklamaktadır. Gazzâli, ilmin merkezinin kalb olduğunu belirtmektedir. Bunlara ilaveten insanın Allah'la iletişimde kalbin önemli bir mihenk taşı olduğu anlaşılmaktadır.

3.1.3. Kalbin Hastalıkları

Gazzâli düşüncesinde kalbin önemli bir yere sahip olduğu görülmektedir. Yani kalbde bir sıkıntı gelirse, bütün beden veya bilinç durumumuz bundan etkilenmektedir. Gazzâli, bu durumdan kurtulmanın yolunun kalbin yönünün melekût alemine dönük olması gerekmektedir. O, kalbin şehâdet alemine yönelmesi halinde insanda maddî ihtiyaçların ve zaâfların artacağını belirtmektedir. Gazzâli'ye göre böyle bir insan, kalb hastalığına yakalanmıştır.

Gazzâli, insanın kalbinin şeytanın vesvesesine maruz kaldığını ve durumdan kurtulmak için kalb hastalıklarını çok bilmesi gerekmektedir. Gazzâli bu hastalıkları on madde halinde bizlere açıklamaktadır:

- 1.Öfke ve azgın istek,
- 2.Kıskançlık ve ihtiras,
- 3.Oburluk,
- 4.Elbise, ev ve süs düşkünlüğü,
- 5.İnsanlara umut bağlamak,
- 6.Acelecilik ve sebatsızlık,
- 7.Para ve mal düşkünlüğü,
- 8.Cimrilik ve yoksul düşme korkusu,
- 9.Taassub,

²⁵⁶ Gazzâli, *Kalplerin Keşfi*, s. 643.

10. Müslümanlara su-i zannda bulunmak.²⁵⁷ Gazzâli'ye göre yukarıda anlatılan kalbin özelliklerinin bir müslümanın ahlakında görülmeyecek davranışlar olması gerekmektedir. Gazzâli'ye göre bu tür davranışlar, kalbin kararmasına ve yaratıcısını unutmaya başlamasına neden olur. Bundan dolayı bu sıfatların bir müslümanda olmaması gerekmektedir.

Gazzâli, insanın bedeninin canın mekanı olduğunu, beden de şehir olduğunu, şehvetin nefsin arzularını ortaya çıkardığını, canın padişah ve aklın vezir olduğunu ifade etmektedir. İnsan şehvet duygusuna kapılınca gurur ve kibir ortaya çıkmaktadır. Sonrasında nefis devamlı istekte bulunmaktadır. Gazzâli, insanın bu noktada kendini kaybedince, nefsin arzularını engellemeyeceğini belirtmektedir. Gazzâli'ye göre öfke, insana kötülük yaptırır. İnsanın canı ve aklı onları engellemeye çalışır. Ona göre kalb, bu isteklerini Allah'ın istediği şekilde gerçekleştirir. Gazzâli, can ve akıl nefsin arzu ve isteklerini engelleyemezse beden harap olacağını belirtmektedir. Gazzâli'ye göre beden harap olunca can ve akıl bundan etkilenmektedir.²⁵⁸ Yani beden arzu ve isteklerine, beden sahibi olan can ve akıl sahip çıkmazlarsa insanın kalbinde hastalıklar meydana gelmektedir. Bunların tedavisini insanın kalbi ve aklı gerçekleştirebilmektedir. Daha doğrusu hastalık ortaya çıkmadan önce onu tedavi etmek gerekmektedir. Bunun için insanın kalbine ve aklına çok büyük görevler düşmektedir.

Gazzâli'ye göre kalbin hastalıklarından kurtulabilmek için insanın bazı durumlardan uzak kalması ve kendini terbiye etmesi gerekir. Gazzâli, nefsimizi hırstan, beladan kurtardığımızda bizlerin doğru sonuca ulaşabileceğimizi belirtmektedir. Ona göre aynı zamanda öfke, kırgınlık, dedikodu ve halkı incitmek gibi insanın sahip olabileceği kötü duygulardan uzaklaşmak gerekir. Gazzâli, insanın bu tür kötü özellikleri terkederek, nefsini güzellik ve edeb ile terbiye etmesi gerektiğini belirtmektedir. Gazzâli, insanın bu noktadan sonra kalbinde güzel duyguların meydana geleceğini belirtmektedir. Gazzâli, insanın şeytanın sıfatlarını kendisine yakıştırdığı zaman kalbde şehvet, öfke, hile, hiyanet ve sahtekarlık oluştuğunu ifade etmektedir. Gazzâli, kalbde meydana gelen bu durumu kalbin hastalıkları olarak adlandırmaktadır. O, bu durumunun sonucunda ruhun asıl gayesi olan melekût aleminden uzaklaşacağını iddia etmektedir.²⁵⁹ Gazzâli, bu noktadan sonra insanın ibadetlerini yapamayacağını, Allah'ı zikretmeyi de bir kenara bırakacağını belirtmektedir. O, insandaki bu hastalığın

²⁵⁷ Gazzâli, *Kalplerin Keşfi*, s. 92-96.

²⁵⁸ Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 19.

²⁵⁹ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 22,34; Uyanık, *a.g.e.*, s. 85.

bütün bedene yayılacağını vurgulamaktadır. Gazzâli, bu durumda olan insanın kendisinin hastalığının farkına varamayacağını belirtmektedir. O, kendisinin farkında olmayan insanların Allah'ı hatırlamayı da unutacağını ifade etmektedir.

Gazzâli, kalbin durumunu şöyle tasvir etmektedir: “...Gönül, lekesiz, tertemiz, parlak, saf bir aynaya benzer. Kötü ahlak ise aynayı karartan is gibidir. Bunlar kötü ahlaktan meydana gelir. Gönül aynası pas bağlar. Cemal (güzellik) nuru olan Allah'ın ışığını aksettirmez. O pas, o nurun aynada görünmesine engel olur. Ruhâni geçişe örtü çeker. Güzel ahlak vasıfları, övülen güzel huylar, tıpkı nurlar, ışıklar gibidir. Sende bu güzel sıfatlar doğduğu zaman gönül aynasındaki o günahlardan meydana gelmiş karanlığın pasları kalkar, ayna temizlenir, saf ve cilalı olur, parlar.”²⁶⁰ Buradan hareketle Gazzâli, Allah'ı tanımak için ruhun parlak olması gerektiğini belirtmektedir. O, ruhlar yaratıldığında tertemiz, saf ve parlak olmasına rağmen bedene girdiği zaman nefsin arzuları söz konusu olduğu vakit ruhta bozulmaların meydana gelebileceğini ifade etmektedir. Ruhun temiz kalabilmesi için insanlar günahlardan, haramlardan uzak kalması gerekmektedir. Ruhun günahlarla beraber kaldığı zaman Allah'tan uzaklaştığı görülmektedir. Allah, Kur'an'da “Hayır, onların kendi elleriyle kazandıkları şeyler kalblerinin üzerine pas olmuşlardır” buyurmaktadır.²⁶¹ Bu ayette günah paslarıyla olan kalblerin kıyamet gününde Allah'ı göremeyeceği anlatılmaktadır.

Gazzâli'ye göre insanın ruhu sadece ölümünde ve rüyada melekût alemine açılmamaktadır. O, nefsin arzu ve isteklerini terbiye eden kişinin kalbinin melekût alemine açılacağını ifade etmektedir. Bu durumun gerçekleşmesi için insanın aşağıda belirtilen özellikleri hayatında uygulamaya koyması gerekmektedir.

1. Nefsin arzu ve isteklerine karşı savaşa başlarsa,
2. Kalbini kötü davranışlardan arındırırsa,
3. Sakin bir köşeye çekilip, insanlardan uzaklaşırsa,
4. Her zaman Allah'ın zikriyle meşgul olursa.

Gazzâli'ye göre insan bu özelliklere sahip olduğu vakit melekût alemin kapıları kendisine açılmaktadır. Bu durumun ardından insanın cismâni alemle ilişkisini azaltmaya ve gönlünde Allah sevgisinden başka bir şey bırakmamaya çalışması gerekmektedir.²⁶² Buradan hareketle insan, özelliği itibarıyla beden ve candan

²⁶⁰ Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 22; Aydın, *a.g.e.*, s. 68.

²⁶¹ Mutaaffin, 14.

²⁶² Gazzâli, *a.g.e.*, s. 26.

yaratıldığını anlayabiliriz. İnsanın bedene ait istekleri artarsa Yaratıcı’dan uzaklaşacağı; cana (ruha) ait istekleri ortaya çıkarsa Yaratıcı’ya yakınlaşacağı anlaşılmaktadır.

Gazzâli’ye göre kalb hastalıklarından kurtulmak için insanda iki özelliğin olması gerekmektedir:

a) Hiçbir şeyi Allah’tan daha çok sevmemektir.

b) Allah’ın emrini yerine getirmek ona kolay gelmiş olmalıdır.²⁶³ Gazzâli, insan bu özelliklere sahip değilse ya da bu özellikleri samimi bir şekilde yerine getirmemezse onun kalbinde hastalık olduğunu belirtmektedir. O, bu hastalığın tedavisinin Allah’ın hatırlanması ve O’na göre bir hayat yaşanması ile gerçekleşeceğini ifade etmektedir. O, bedendeki hastalıklarımızı nasıl tedavisini yapıyorsak; kalb hastalığının tedavisini de yapmamız gerektiğini belirtmektedir.

Gazzâli, kalbin durumunu bir kaleye benzetmektedir. Şeytan ise kaleye girmek isteyen bir düşman olduğunu belirtmektedir. Şeytan, kaleyi fethedip kendisine yurt edinmek istemektedir. Kalenin giriş ve çıkışlarında nöbet bekleyen askerler bulunmaktadır. Kalenin muhafızlığını yapan askerlerin çok dikkatli olmaları gerekmektedir. O, insanın en büyük düşmanının gazap ve şehvet olduğunu belirtmektedir. Çünkü öfke aklın kandırıcısı ve helak edicidir. Gazzâli, insandaki bu ani değişimlerin kaynağı “*kalb*” olduğunu belirtmektedir.²⁶⁴ Gazzâli, bu anlamda kalbi şeytan ve meleğin savaş alanı olarak görmektedir.

Şeytan, insanın kalbine çok farklı noktalardan girerek onu kendi arzu ve isteklerini kabul ettirmeye çalışmaktadır. Gazzâli, bu kapıların hased, harislik, aşırı beslenme, şehvet, lüks hayat, açgözlülük, aşırı servet düşkünlüğü, cimrilik, fakirlik korkusu, taassub, kin, nefret, ilim adamının beğenmişliği, kötü zan olduğunu belirtmektedir.²⁶⁵ Gazzâli, yukarıda bahsedilen durumların şeytanın kalbe giriş noktaları olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, bu yolların şeytanın hileleri ile dolu olduğunu ve bu noktada dikkat edilmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Gazzâli’ye göre insan vücudunun hepsinin bir görevi vardır. Bu organlar görevlerini yerine getirmediği zaman vücutta hastalık meydana gelir. Gazzâli, kalb hastalığının insanın yapması gereken fiillerin kendisine zor gelmesinden kaynaklandığını açıklamaktadır. O, kalbin fiilinin ilim, marifet, hikmet, Allah sevgisi, Allah’a ibadet, Allah’ın zikrinden lezzetlenmek, Allah zikrini diğer şehvetlere tercih

²⁶³ Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 332.

²⁶⁴ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 66.

²⁶⁵ Gazzâli, *a.g.e.*, C. III, s. 67-76.

etmek ve bütün isteklerimizi Allah’a göre düzenlemek olduğunu belirtmektedir.²⁶⁶ Yani Allah’ın insanın bu dünyadaki sorumluluklarını yapabilmesi için insanın kalbinin Allah’ın emrinde olması gerektiğini vurgulamaktır. Nitekim Allah Kur’an’da cinleri ve insanları kendisine ibadet için yarattığını belirtmektedir.²⁶⁷

Gazzâli, insanın vücudundaki her organın bir işlevi olduğunu, kalbin işlevinin de hikmet, Allah’ı tanıma olduğunu ifade etmektedir. O, insanı hayvanlardan ayıran özelliğin de kalbdeki bu özellikler olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, insanın bu özellikleri eşyanın hakikatini bilme ve Allah’ı tanıma olduğunu dile getirmektedir. Gazzâli, kalbinde Allah’tan başka şeyler bulunduran insanın hasta olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bazı hastalıklar vardır ki, sahibi onu teşhis edememektedir. Kalbin hastalığı da sahibi tarafından teşhis edilemediği için sahibi kendisinin hasta olduğunu anlamayacağını belirtmektedir. Onun hastalığını tedavi edebilmesi için aç olması gerekmektedir. Kalbin hastalığını tedavi için şehvetten uzak kalınması gerekmektedir. Filozofumuz, bu hastalığın tedavisinin zor olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, kalb hastalığının tedavisi mümkün olmadığı zaman hastalığın vücuda tamamen yayılacağını vurgulamaktadır.²⁶⁸ Gazzâli, tedavisi zor olan kalb hastalığını orta bir yolla çözmeye çalışmamız gerektiğini ifade etmektedir. Yani dünyalık menfaatler bizleri bırakmadığı için onlardan uzak kalmayı gerçekleştiremeyeceğimizi belirtmektedir. Ancak kazandığımız menfaatleri Allah yolunda harcayarak O’nun sevgisini kazanabileceğimizi belirtmektedir. Gazzâli, bu noktada kazandığımız malların bizim için amaç değil, araç olduğuna inanmamız gerektiğini vurgulamaktadır. Yani insan bu dünyadaki hedefinin ne olduğunu bildiği zaman kalb hastalıklarından kurtulmuş olacağı anlaşılmaktadır.

Gazzâli, insanın dosdoğru yol üzerinde olmasının zor bir görev olduğunu ifade etmektedir. Ama insan elinden geldiği kadarıyla Allah’ın rızasını kazanmaya çalışmasını ve bunun içinde salih ameller yapması gerektiğini bilmesi gerekmektedir.²⁶⁹ Gazzâli’ye insan, yapılan güzel ameller sayesinde kalbi kötü hastalıklardan uzaklaşmış olmaktadır. Gazzâli, kalbin yönünün yaratıcısına yönelmeyip, bedene (maddi aleme) yöneldiği zaman insanın kalbinin hasta olduğunu bizlere anlatmaktadır.

²⁶⁶ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 135; *Kalplerin Keşfi*, s. 9; *Hidayet Rehberi*, çev., Veysel Akkaya, İstanbul 2010, s. 85-87.

²⁶⁷ Zariyat, 56.

²⁶⁸ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 136; Uyanık, *a.g.e.*, s. 85.

²⁶⁹ Gazzâli, *a.g.e.*, C. III, s. 137.

Gazzâli'nin kalbi iki anlamda kullandığı görülmektedir. Birincisi cismâni kalb dediğimiz, kanın vücuda pompalandığı bir merkez olarak kabul etmektedir. İkincisi ise manevî kalb dediğimiz, insanın kendisini tanıdığı ve Allah'ı tanıdığı bir merkez olarak ifade etmektedir. Yani imanın gerçekleştiği yerin kalb olduğunu belirtmektedir. Gazzali bu bağlamda ruh kavramını kalb yerine kullandığı görülmektedir. Gazzâli, kalbin bütün organların terbiyecisi olduğunu belirtmektedir. Yani hem cismâni hem de manevî yönüyle kalbin bedenin ve ruhun düzenleyicisi ve denetleyicisi olduğunu anlayabiliriz.

Gazzâli, insanın kalbinin yönünün bazen melekût âlemine; bazen de mülk âlemine dönük olduğunu belirtmektedir. İnsanın kalbinin melekût âlemine dönük olduğu zaman insanın Allah'ı tanıdığını; mülk âlemine dönük olduğu zaman da dünyayla meşgul olduğunu vurgulamaktadır. Gazzâli, kalbin asıl işlevinin Allah'ı tanımak olduğunu belirtmektedir. Gazzâli kalbi, hâkikatlerin kendisinde görüldüğü aynaya benzettiği görülmektedir. Gazzâli, kalbin melekût âlemine yolculuğunda önünde perdeler olduğunu belirtmektedir. Gazzâli'ye göre insan, kalbindeki bu perdeleri kaldırınca Allah'ı tanımayı gerçekleştireceğini vurgulamaktadır. İnsanın kalbinin bu perdelerden kurtulması için nefis terbiyesi, Allah'a itaat ve ibadetle meşgul olması gerekmektedir.

Gazzâli'nin kalbin halleri noktasındaki açıklamalarından anlıyoruz ki, insanın yaratılışında ve yaşayışında en önemli organın kalb olduğu görülmektedir. Gazzâli'nin kalbe cismanî yönüyle değil; ruhânî yönüyle değer verdiği görülmektedir. Gazzâli, kalbin meleklerin ve şeytanın hedefine benzetmektedir. Ona göre kalpte meleklerin etkisi artarsa iyilikler; şeytanın etkisi artarsa kötükler gerçekleşmektedir. Yani insanın kalbi melek ile şeytanın savaş alanına benzetilmektedir. Ayrıca Gazzâli, insanın özünü keşfetme noktasında kalbin önemli bir rol oynadığını açıklamaktadır. Gazzâli, ilmin merkezinin kalb olduğunu belirtmektedir. Bunlara ilaveten insanın Allah'la iletişimde kalbin önemli bir mihenk taşı olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli'ye göre kalb hastalıklarından sadece akılla kurtulamayız. Kalb hastalıklarının doktorları olan peygamberlerin nübüvvet nuruyla kalb hastalıklarını tedavi edebileceğini iddia etmektedir. Kalbin hastalığının tedavisinde, kötü şeylerin kalbe yerleşmemesi için çalışmanın gerekli olduğunu düşünmemiz gerekmektedir. İnsanın bu noktada Rabbini tanınması ve kendisini bilmesi gereklidir. Yoksa insan, nefsinin arzu ve isteklerinde sınır tanımadığı zaman kalbin hastalıklarının artacağı bilinmektedir.

3.2. Gazzâli Düşüncesinde Akıl

Akıl, insanı diğer canlılardan ayıran ve onu sorumlu kılan temyiz gücü, düşünme ve anlama melekesidir. Felsefe terimi olarak akıl, *“varlığın hakikatini idrâk eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç”*tür.²⁷⁰ Akıl, kendisinde akli prensipleri barındıran ve akli ölçütleri belirleyen bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Akıl, insanın kalbinde bulunan ve eşyanın hikmetini anladığımız maddî olmayan tarafımızdır. Akıl, insanı yaratılmış diğer varlıklardan farklı kılan en önemli özelliğimizdir. İnsanoğlunun, akli ile düşünebilen, mantık kurallarını kullanan, olayların neden-sonuçları hakkında yorumlar yapabilen, ortaya koyduğu bütün bilgilerin analizini ve eleştirisini yapabilen bir yapısı bulunmaktadır. Yani akıl bilgiye ulaştığımız, bilgiyi yorumladığımız, yorumlarımızdan sonuçlar çıkarttığımız, sonucunda bilgiye ulaştığımız bütün aşamaların genel bir eleştirisini yapan ve en sonunda da yaptığı eleştiriye de eleştiren bir özelliğe sahip olduğunu bilmemiz gerekmektedir.

Gazzâli, hayatı boyunca çeşitli ilim dalları ile ilgili çalışmalar yapmış ender alimlerimiz biri olarak kabul edilmektedir. O, bir alanda derinliğine çalışmadan söz söylenmesinin doğru olmayacağını belirtmektedir. Akıl kavramı ile ilgili eserlerinde, akla çok önem verdiğini, aklın sadece maddî düşünce tarafını değil; onun kalbin yaşadığı tecrübeleri anlamlandırmaktaki başarısını çalışmamızın bu bölümünde tartışmaya çalışacağız.

Çalışmamızın bu kısmında aklın hakikâti, aklın değeri, aklın mertebeleri ve aklın sınırlılıkları konularını Gazzâli'nin bakış açısıyla ele almaya çalışacağız.

3.2.1. Aklın Hakikâti

Akıl, ilmin kaynağı ve ilimde o kaynaktan meydana gelmektedir. Yani akıl, ilmin temeli olarak anlaşılmaktadır. Filozofumuz, ilimle akıl arasındaki ilişkiyi meyve ile ağaç arasındaki ilişkiye benzetmektedir. Gazzâli, bilgi-akıl arasındaki ilişkiyi ağaç-meyve ilişkisiyle anlamamızı istemektedir. Ağaç-meyve, güneş-ışık arasındaki ilişkiyi

²⁷⁰ Bolay, *a.g.md.*, s. 238.

akıl-bilgi arasında ilişki gibi görmektedir. Ona göre akıl, dünya ve ahiret mutluluğunu kazanmaya çalışmaktadır.²⁷¹

Gazzâli, akıllı atı ve köpeği bulunan bir avcıya benzettiği görülmektedir. Filozofumuz şehveti avcının atı, gazabı da köpeği olarak kabul etmektedir. Gazzâli, eğer avcı atı ve köpeği güzel bir şekilde yetiştirmişse avın başarıyla yakalanacağını ifade etmektedir. Avcı beceriksiz, at ve köpekte eğitimsiz olduğunda çeşitli tehlikeler ortaya çıkacağını belirtmektedir. Gazzâli, avcının beceriksiz olmasını insanın cahilliğine; aklın ve köpeğin terbiye olmamış olmasını da insanın nefsinin arzu ve isteklerine bağlı olmasına bağlamaktadır.²⁷² Gazzâli, insanın kendisinden kaynaklanan bu hareketleri devam ettirdiği takdirde bedeninde ve aklında bazı eksikliklerin meydana geleceğini belirtmektedir. Gazzâli'ye göre insan öyle bir varlıktır ki, hem kötülüğe (nefsin arzu ve istekleri); hem de iyiliğe (melekût alemi) yönelebilmektedir. Bu noktada bize sıkıntı veren durumun bizim benliğimizin nefsin arzu ve isteklerine karşı tutumu olduğunu belirtmektedir. Gazzâli, insanın bu noktada aklını kullanarak yaratılışımızın gayesini anlamaya, kendini tanımaya ve eşyanın hakikatini anlamaya başladığı zaman güzel fiillerin ortaya çıkacağını dile getirmektedir. Ama bu dünyaya gelişini sadece nefsin isteklerini yerine getirme üzerine bir sistem kurduğu zaman da kötü fiiller ortaya çıkacağını söylemektedir. Buradan hareketle aklın insanın hayatını belirlemede ve davranışlarını ortaya koymada önemli bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli, akıllı “*azlounmayan hakim, şeriatin şâhidi, tezkiye olunan, dürüstlüğü tasdik olunan şâhit*” gibi ifadelerle anlatmaktadır.²⁷³ Gazzâli, özellikle bilgi alanıyla ilgili olarak fizik alemi bilme açısından akıl ve duyu organlarına çok önem vermektedir. Ayrıca Allah, peygamberler ve dini tasdik etme noktasında aklın önemli olduğunu vurgulamaktadır.²⁷⁴ Yani akıl olmazsa insan için ne fizik alemi ne de Allah, peygamber ve dini emirlerin bir anlamı yoktur. O, eserlerinde aklın Allah'ın yarattığı en şerefli bir varlık olduğunu sık sık vurgulamaktadır. Çünkü, eşyanın hakikatine varmak için akıl çok önemlidir. İnsanın akıllı insana bu dünyada proplemleri çözdüğü gibi, bu proplemleri nasıl çözeceği ve aslında kendisinin ne olduğunu sorgulayan bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. Yani, akıl eşyanın anlamını keşfettiği gibi kendi kendini de keşfeden bir

²⁷¹ Gazzâli, *İhya*, C., I, s. 88; Erdem, Hüsamettin, “*Gazali’de Akıl-Din İlişkisi*”, *TYB Akademi Dergisi*, Ankara 2011, S., 1, s. 53; Ayman, *a.g.e.*, s. 73.

²⁷² Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 85.

²⁷³ Gazzâli, *el-Mustasfa*, çev., Yunus Apaydın, İstanbul 2006, C. I, s. 3; Erdem, Hüsamettin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya 2009, s. 19.

²⁷⁴ Erdem, *a.g.m.*, s. 52.

yapıya sahip olduğunu anlaşılmaktadır. Akıl, sadece kendini değil; kendisini yaratanı da tanımaya çalışan bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir.

Gazzâli'ye göre akıl dünya ve ahiret saadetine bir araçtır. İnsanın, hayvandan farklı oluşu da aklın kullanımı noktasındadır. Akıl sayesinde insan nice güçlü hayvanlarla mücadele etmektedir. Aklın kullanımı neticesinde insanların tecrübelerinin arttığı görülmektedir.²⁷⁵

Gazzali'ye göre insan, akli sayesinde hayvan ile melek arasında bir yerdedir. İnsanın bu noktada en önemli özelliği, aklıdır. İnsan, bu sayede yaratılışının gayesini ve eşyanın hakikatini kavramaktadır. Gazzâli'ye göre akıl, bu noktada bütün hizmetlerin kendisine yapıldığı başkan gibidir.²⁷⁶ Yani akıl, kendi konumunu bildiği zaman herkesin kendisine danıştığı bir konuma gelmektedir.

Gazzâli, akli yaratılmışların en mükemmeli, dinin dayanağı, ilahi emirlerin muhatabı, sorumluluğun kaynağı ve insani vasıfların en önemlisi olarak kabul etmektedir. Gazzâli, insanın aklını eşyanın hakikatini idrâk ettiği bir nur olarak kabul etmektedir. Akıl, eşyanın hakikatini, sebeplerini, illetlerini ve varlık mertebelerini idrâk eder. Gazzâli, insan vücudunun organlarını aklın emrinde çalışan memurlar gibi görmektedir. O, aklın varlıklar alemini yavaş yavaş keşfettiğini ifade etmektedir. Gazzâli, insanın diğer organlarının yaşı ilerledikçe etkisini azalttıkları halde aklın yaşı ilerledikçe daha etkili olduğunu vurgulamaktadır.²⁷⁷

Gazzâli, akli anlamaya çalışırken öncelikle duyu organlarının insanların bilgisini nasıl aldattığını ifade etmektedir. O, duyu organlarının içerisinde bulunduğu şartlara göre insanları yanıltabileceğini belirtmektedir. Gazzali'nin duyu organlarına güveni azalınca akla müracaat etmektedir. Akıl, duyu organlarına nazaran insanlara daha güvenilir bilgi vermektedir. Gazzâli, aklın da eksik olduğu durumlarda bizlere kalbin bilgi verdiğini belirtmektedir.²⁷⁸ Yani önce duyu organları ve akıl eşyanın hakikatini bize açıklarken; bu ikisinin çıkmazlarını kalble gidereceğimizi vurgulamaktadır. Çünkü kalb, duyu organları ve akla göre daha etkilidir.

Gazzâli, aklın üstünlüklerini eserlerinde dile getirmektedir.

1. Akıl hem başkalarını hem de kendini keşfeder. Yani, kendi kendini de eleştirir. Akıl, insanın niçin bir davranışını gerçekleştirdiğini açıklar.

²⁷⁵ Gazzâli, *İhya*, C. I, s. 203.

²⁷⁶ Gazzâli, *Mizanul-Amel*, çev., R. Barışık, İstanbul, 1970, s. 34; Erdem, *a.g.m.*, s. 65.

²⁷⁷ Gazzâli, *Nurlar Alemi*, s. 45-46; *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 97; Aydın, *a.g.m.*, s. 272.

²⁷⁸ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 100-101; *Nurlar Alemi*, s. 16, 22; Bolay, *a.g.e.*, s. 186; Uyanık, *a.g.e.*, s. 100.

2. Akıl için uzak ve yakın birdir.
3. Akıl hem kendine yakın hem de melekût alemine yakındır. Hiçbir şey ondan uzak olamaz.
4. Akıl, eşyanın hakikatını, sırlarını bizlere açıklar.
5. Akıl, duyu organlarının bizlere gösterdiği hâkikatlerin iç yapısını ve hâkikatini açıklar.
6. Akıl, akledilenleri idrâk eder. Makûlatın sonlu olması düşünülmez. Çünkü, akıl sonsuzu idrâk eder.
7. Akıl, evrendeki gezegenleri gerçek durumlarıyla keşfeden bir organdır.²⁷⁹ Buradan hareketle Gazzâli, aklın evrendeki çözilemeyen problemleri çözdüğü ve eşya hakkında bilgi verdiği anlaşılmaktadır.

Gazzâli, aklın üstünlüklerini açıkladıktan sonra aklın hayal, vehim vb. duyguların aklın casusu olduğunu kabul etmektedir. Ancak akıl, bu tür aldatmacalardan uzaklaştığı müddetçe eşyanın hakikatine ulaşabilmektedir. Gazzâli'nin akla olan güveni belli bir müddet devam etmektedir. Ama kendi içindeki şüpheler kendisini bir türlü bırakmamaktadır. Gazzâli'nin duyu organlarına duyduğu güvenin kendisini şüpheyne götürdüğü gibi akıl da eşyanın hakikatini anlama noktasında onu şüpheyne götürmektedir. Gazzâli, kendisindeki bu şüphe krizi neticesinde şüpheyi araç olarak kabul ettiği görülmektedir.²⁸⁰

Gazzâli'nin bu şüpheleri akılla gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir. Gazzâli, aklın insanın metâfizik gerçeklikleri algılamadaki başarısızlığı neticesinde akli eleştirmeye başladığı görülmektedir. Gazzâli, aklın bütün meseleleri kavramaya gücünün yetmediğini ve insanları şüphelerden kurtaramayacağını keşfettiği görülmektedir. Bu şüphelerden ancak Allah'ın kalbine attığı bir nur ile kurtulduğunu, kalbinin hakikatlerini isbatsız bir şekilde aniden kavradığını belirtmektedir.²⁸¹ Gazzâli, bu noktada iki akıldan bahsetmektedir. Gazzâli kendisinin güvenmediği, gücün ve imkânlarının yetersiz kaldığı akıl ve temaşai ve hadsi (metafizik) akıldan bahsettiği görülmektedir.²⁸² Gazzâli, burada aklın sınırlı olduğu ve belli bir aşamadan sonra aklın metâfizik dünyanın gerçekliklerini anlamaya çalışması gerektiğini belirtmektedir.

²⁷⁹ Gazzâli, *Nurlar Alemi*, s. 22, 34-35; Bolay, *a.g.e.*, s. 187; Aydın, *a.g.m.*, s. 273.

²⁸⁰ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 20, 22; *İhya*, C., III, s. 8-9, 35, 398; Aydın, *a.g.m.*, s. 272; Ayman, *a.g.e.*, s. 77.

²⁸¹ Aydın, *a.g.m.*, s. 274; İnam, *a.g.m.*, s. 515; Ayman, *a.g.e.*, s. 77-78.

²⁸² Bolay, *a.g.e.*, s. 187.

Gazzâli, metâfizik alemin kalb yoluyla anlaşılacağını kabul etmektedir. Gazzâli bu noktada aklın, kalbin bu yolcuğunda onu anlamaya çalışması gerektiğini belirtmektedir.

Gazzâli'ye göre aklın mükemmel bir seviyede olması için aşağıda belirtilen üç yolun gerçekleşmesi gerekmektedir.

a) Yaratılmış olan varlıklarda bir düzen ve tertip olduğu görülmektedir. Bu düzen ve tertip basit cisimlerde de olsa ruhâni varlıklarda akıl ve ruha dayanmaktadır.²⁸³

b) Aklımızda kalan suretler cisim olduğu veya cisimdekilerden olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü cisim ve cismin parçaları da bölünmektedir. Ama akli suretlerin bölünmeyen külliler olduğu bilinmektedir. Akıl, cismi bölünmeyen bir formatta algılamaktadır. Akılda suretler kaybolduktan sonra da onu algıladığı bilinmektedir. Bundan dolayı aklın, cisimlere ve maddeye karşı üstünlüğü kabul edilmektedir. İdrâk edilen cisimler kaybolduktan sonra ya yok olmaktadır ya da yok olmamaktadır. Onların yok olmaları bizim idrakimizi bitirmemektedir. Eğer bu bilgiyi aklımızla taakkül etmişsek kaybolmaması gerekmektedir. Çünkü taakkül suretlerin akılda hasıl olmalarıyla gerçekleşmektedir. İdrak edildikten sonra kaybolan ve istenildiğinde hatırlanabilen bu suretlerin bedende bulunmaları mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü, mâkulat cisimlere ulaşmamaktadır. Kaybolan suretler ya bedendedir ya da insanın aklına sirayet eden bir cevherde bulunmaktadır. Kaybolan suretlerin bedende olması düşünülemez. Çünkü manalar, cevherlere bağlı olarak yer almaktadır. İnsanın mâkulatları, insanın aklına fişkiran bir cevherde bulunmaktadır. Bu noktada bir melek karşımıza çıkmaktadır. Bu meleğe ruhul kuds veya faal akıl denilmektedir.²⁸⁴

Gazzâli, hatırlamayı bir şeyin suretinin bir yere yansıması olarak açıklamaktadır. Gazzâli, suretin kaybolup geri gelmesiyle hasıl olan suretin aynı olduğunu düşünmektedir. Gazzâli'ye göre eğer suret akılda olsaydı, şüphesiz onun şuurunun da olması gerektiğini iddia etmektedir. Ona göre bu noktada suret, akıldan ayrılır. Gazzâli'ye göre vehim kuvveti sayesinde suret aklımızda kaybolursa da koruyucu bir dosya gibi kaybolan sureti tekrar hatırlamaktadır.²⁸⁵ Yani hatırlamada bazen görüntüler kaybolur. Ama daha sonra bunlar tekrar akılda ortaya çıkar.

Gazzâli, eşyanın hakikatini anlamaya çalıştığımız vakit makulâtın iki ihtimalinin bulunduğunu ifade etmektedir. Makulat, ne akılda ne de bedende idrâk edilir. Beden ve aklın ortaya koyduğu kuvvetlerde idrâk gerçekleşir. Akıl, harici şeylerle iletişim

²⁸³ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 105.

²⁸⁴ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 106.

²⁸⁵ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 106.

kurduğu anda cesedler alemine yada başka bir surete yönelirse ilk manalar kaybolur. Gazzâli, aklın bu durumunu aynanın önce kutsi tarafa yöneldiğini ama görüntüyü tam yansıtmadan aklın, faâl akılla iletişim kurduğu zaman gerçekleştiğini belirtmektedir.²⁸⁶ Buradan hareketle faâl akılla aklımız arasındaki ilişki ne kadar güçlü olursa makulâtların kavranmasının da o derece güçlü olacağı anlaşılmaktadır.

c) Aklın, hâkikati anlamaya çalıştığı zaman müstefâd akli kullandığı görülmektedir. Gazzâli, faâl akli gözlerimize nisbetle güneşe benzettiği görülmektedir. Gazzâli, nasıl ki güneş ışık kaynağı ve ışık kaynağı olmayan diğer cisimleri aydınlatıyorsa, bizim aklımızın da faâl akıla nisbeten böyle bir durumda olduğunu belirtmektedir. Çünkü akıl kuvvetinin, faâl akılla aydınlandığı zaman hâkikatleri bizlere göstereceği bilinmektedir. Akıl kuvveti, faâl akıldan bizlere yansıyan nurlarla aydınlanmaktadır. Akıl, bu sayede kendisinden beklenen görevleri yerine getirmektedir. İnsanların fikirleri ve buluşları faâl akıldan aklımıza gelen ışıklar sebebiyle gerçekleşmektedir. Mesela renkli suretlere ışığı fazla verdiğimiz zaman, gözümüz o sureti çok daha güzel algıladığı görülmektedir. Işığı azalttığımız zaman da suretin parlaklığı azalmaktadır. Ama eşyanın suretinde bir değişimin meydana gelmediği bilinmektedir.²⁸⁷ Yani aklımız, faâl akıldan ışıklar aldığı müddetçe akledilebilirleri (makulâtı) daha güzel algıladığı anlaşılmaktadır.

Gazzâli, aklın makûlatın en üstün şeylerini düşünmekten uzak kalmasının, eşyanın zatından ya da aklın tabiatından kaynaklanan bir eksiklik olmadığını ifade etmektedir. Gazzâli, aklın bedenle meşgul olmasından ve bedene muhtaç olmasından kayanaklandığını belirtmektedir. Gazzâli, aklın bedenle ilişkisini bu şekilde devam ettirdiğinde, onu makûlat aleminden alıkoyduğunu kabul etmektedir. Ama akıl, bedene ait meşguliyetlerden kurtulunca soyut alemini anlamaya çalışması, onun makûlatı daha güzel bir şekilde kavradığını göstermektedir.

Gazzâli, metâfizik konuları anlamlandırmada akla iki noktadan baktığı görülmektedir:

a) Akıl, salt kendi çabaları sonucunda metâfizik alemden sonuçlar çıkartabilecek bir güce sahip değildir.

²⁸⁶ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 107.

²⁸⁷ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 108.

b) Akla dayalı bir metâfizik mümkün değildir. Bundan dolayı böyle bir çabanın içerisine girmek anlamsızdır.²⁸⁸ Yani aklın metâfizik alanın içerisine girerek başarılı olması mümkün değildir. Gazzâli, filozofların böyle bir girişimde bulunmaları sonucunda yanlışlığa ve imkansızlığa rağmen metâfizik konularda çelişkiye düştüklerini belirtmektedir. Ayrıca, filozoflar metâfizik konular hakkında yöntemlerinin yanlış olduğunun farkına varmadan kendilerinin kesin sonuca vardıklarını düşünmektedir. Gazzâli'nin bu gerçeğin farkına varması, akla verdiği anlamların bilimsel bir nitelik taşıdığını göstermektedir.

Gazzâli, filozofları eleştirisinde akli red ve inkar etmediği görülmektedir. O, Aristo felsefesinin bir akıl ürünü olduğunu ve akıl ürününde de yanlışlığın mümkün olabileceğini iddia etmektedir.²⁸⁹ Gazzâli, Aristo felsefesinin aklın kendisi olmadığını belirtmektedir. Yani Aristo akıl ile özdeş bir özelliğe sahip değildir. Bundan dolayı Gazzâli'nin eleştirisi bir akıl iptali yada aklın bitişi şeklinde değerlendirenler kendilerini aldatmaktadır. Gazzâli, filozofların üç mesele hakkındaki görüşlerinin Kur'an ve sünnete aykırı olduğunu kabul etmektedir. Yani Gazzâli, aklın bir otorite olduğunu savunmaktadır. Bundan dolayı akıl nakilde, nakil de akıldan uzak kalamayacağını ifade etmektedir.²⁹⁰ Buradan hareketle, aklın eşyanın hakikatini anlamada yetersiz olduğu gerçeği, kalbin içgörüsüne göre hareket ettiği zaman insanı gerçek bilgiye ulaştıracağı anlaşılmaktadır.

Gazzâli, metâfizik konularda akılla kesin bilgiye ulaşmanın mümkün olmadığını ve metâfizik konularda dinin emirlerine uymamız gerektiğini aşağıdaki alıntıda açıklamaktadır:

*“Alemin ebedi olarak bâki kalabileceğini, akıl bakımından imkansız görmüyor, bilakis onun baki oluşunu da fani oluşunu da imkan dahilinde görüyoruz. Şu halde mümkünün iki kısmından vaki olanın, ancak şeriat yoluyla bilinir ve akla dayalı düşünme (nazar), bu konuda kesin bilgi ile irtibata geçemez.”*²⁹¹ O, aklın metâfizik alanda hayalin ötesine geçemeyeceğini dile getirmektedir. Bundan dolayı insan metâfizik konularda vahiy bilgisine müracaat etmesi gerekmektedir. Gazzâli, Allah'ın peygamberleri ve velileri akla dayalı düşünme yoluyla değil; ilhâmla onları

²⁸⁸ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 200; Aydın, *a.g.m.*, s. 276; Uyanık, *a.g.e.*, s. 77; Erdem, *a.g.m.*, s. 54; Ayman, *a.g.e.*, s. 76-77; Aydın, *a.g.e.*, s. 82; Taylan, Necip, *Gazzâli'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İstanbul 1994, s. 175.

²⁸⁹ Deniz, Gürbüz, *Kelam-Felsefe Tartışmaları*, Ankara 2009, s. 13.

²⁹⁰ Gazzâli, *İhya*, C. III, s. 17; Orman, Sabri, *Gazali*, İstanbul 1986, s. 116-117

²⁹¹ Gazzâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 58; Aydın, *a.g.m.*, s. 277.

bilgilendirdiğini vurgulamaktadır.²⁹² Gazzâli, filozofları metâfizik alanla ilgili bilgileri akılla yorumlamaya çalıştıkları için eleştirdiği görülmektedir.

Gazzâli, aklın ve delilin sınırlı olduğunu yine akıl ve delilden faydalanarak yapacağımızı iddia etmektedir. Yani akıl, kendisini sınırlamaktadır.²⁹³ Buradan hareketle aklın mütevazî olduğunu ve kendi kendisini eleştirdiğini görülmektedir. Gazzâli, filozoflara karşı olmasına rağmen akla önem vermekte ve aklın kıymetli olduğuna inanmaktadır. Yani, akla gerçek değerini yine kendisinin verdiğini kabul etmektedir.

Gazzâli göre insan, aklıyla bir işin sonucunu idrâk etmekte ve ona göre davranmaktadır. Yani aklın işin öncesini, sonrasını ve o işin özelliklerini tamamıyla idrâk ettiğini açıklamaktadır. Aklın bu özelliğine fikir denilmektedir. Gazzâli, insanın akli sayesinde birtakım güçler (sanatlar) kazandığını ve bunları icrâ ettiğini ifade etmektedir. İnsan, akıl sayesinde öğrendiği sanatın özelliklerini zihninde canlı tuttuğu bilinmektedir. Ayrıca akıl sayesinde insan güzel görülen şeyleri güzel; çirkin görülen şeyleri de çirkin olarak algılamaktadır.²⁹⁴

Gazzâli, Nur suresi 35. ayette geçen “*mişkât*” lafzını akli heyûlânî için kullanmıştır. Gazzâli, ruhun kendisine akıl nurunun ulaşmasıyla güçlü olduğunu kabul etmektedir. Gazzâli’ye göre akıl biraz güçlü olursa “*zücace*” ismini almaktadır. O, aklın ortaya koyduğu sabit bir fikir olursa “*şecere*” adını alacağını belirtmektedir. Aklın bu şekilde gelişerek daha da güçlendiği görülmektedir. Gazzâli, akıl ağacının bir çok dalı olduğunu belirtmektedir. Bunlar güçlenerek meleke derecesine ulaşmaktadır. Gazzâli’ye göre akıl, sezgi ile makulâtı anlamaya çalıştığı derece “*zeyt*” adını almaktadır. Akıl bunun üzerine daha da gelişerek “*misbah*” seviyesine ulaşmaktadır. En sonunda müstefâd akıl, fitri aklın nuruna karışmasıyla nur üstüne nur olmaktadır.²⁹⁵ Buradan hareketle insan doğduğu vakit hiçbir şey bilmezken çevresindekilere bakarak hadiseleri kavramaya çalıştığı görülmektedir. Yaş ilerledikçe aynı zamanda akli istidamız artınca, farklı bilgiler ve tecrübeler kazanılmaktadır. İnsanın akli eşyanın hikmetini anlayabilecek konuma geldiği görülmektedir. Bu noktadaki akıl, karşısına çıkacak problemleri çok rahat bir şekilde çözebileceği anlaşılmaktadır.

²⁹² Gazzâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 180-181.

²⁹³ Dinani, *a.g.e.*, s. 181.

²⁹⁴ Erdem, *a.g.m.*, s. 53.

²⁹⁵ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 47-48; Ayman, *a.g.e.*, s. 74, 76.

İnsan aklıyla düşünürken derin bir tefekkür haline girmektedir. Bu derin düşünmede makul olmayan şeyleri düşünmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Aklın bir gerçeği de düşünülmeyen ve akledilmeyen şeyleri düşünmeye ve akletmeye çalışması olarak bilinmektedir.²⁹⁶ Buradan hareketle aklın aslında insan için medeniyet çizgisinin geldiği noktayı görmek açısından çok önemli bir yere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü insan hiç düşünmese, aklını kullanmasa ve bilinmeyen şeylerin peşine düşmeseydi; insanlığın geldiği nokta bu kadar parlak olmayacağı bilinmektedir. Yani akıl sayesinde insanlar bilinmeyen şeyleri bilmekte; bilinenlerden hareketle de yeni buluşlar yapmaktadır.

Aklın, insana doğuştan verilen bir yetenek olduğu bilinmektedir. İnsan, akıl sayesinde eşyanın hakikâtini kavramaktadır. İnsan doğuştan bu yeteneklerle doğmakta ve insanlar doğduğu zaman bilmedikleri şeyleri akıl sayesinde öğrenmektedir. Gazzâli, akıl kelimesi yerine nefis, kalb ve ruh kelimelerini de kullandığı görülmektedir. Gazzâli, bu kavramları birbirinin yerine kullanmasıyla ilgili olarak kalb gözü kavramına vurgu yapmaktadır. Gazzâli, kalb gözünün insanın kalbindeki nur olduğunu kabul etmektedir. Bu bazen akıl, ruh ve nefis olabilmektedir. Kalbteki göz, insanın bilincini meydana getiren bir güç olarak anlaşılmaktadır.²⁹⁷ İnsan, kalbinin farkına vardığında insanın bilincini meydana getiren bir güç olduğunu anlayabiliriz.

Akıl, diğer varlıkların sahip olmadığı bir gerçek olarak bilinmektedir. Akıl sayesinde insan evrenin anlamlandırılmasına katkıda bulunmaktadır. Akıl, sürekli bir arayış içinde olmasıyla kutup yıldızına benzemektedir. Akıl, insanın yoluna yardımcı bir hidâyet rehberi olarak anlaşılmaktadır. Akıl, ilahi güçlere ulaşmada bir araç olarak kabul edilmektedir. Akıl, insanın özünü anlamlandırmada bir kaynaktır. Bu kaynak ile insan akli tanır, hem de akıl gerçeğini ortaya çıkaranın da yine akıl olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli, insanın hayatı açısından aklın çok önemli olduğunu vurgulamaktadır. Aklın önemli olmasının sebebi, insanı bilgisizlikten ve şeytanın vesevesinden kurtaran bir güç olmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca aklın hükümleri insanı doğru yola götürmektedir. Gazzâli, akli bilginin kaynağı, esas ve doğduğu yer olarak görmektedir. Bundan dolayı akıl, O'nun düşüncesinde önemli bir yere sahiptir.

²⁹⁶ Dinani, *a.g.e.*, s. 76.

²⁹⁷ Gazzâli, *Nurlar Alemleri*, s. 44; *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 52; Erdem, *a.g.m.*, s. 52; Ayman, *a.g.e.*, s. 76.

3.2.2. Aklın Değeri

Akıl, insanın bu alemle ilişkisinin derecesine bağlı kabul edilmektedir. Akıl, bütün medeniyetlerin, kültürlerin ve insanoğlunun ilişkisiyle meydana gelmiş bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanın üstünlüğü bu alemden kaynaklanmaktadır. Alemle ilişkisi olmayan insanın yüceliğinin ve değerinin söz edilemeyeceği bilinmektedir. İnsan, akıl sayesinde varlıkların en üstünü olmaktadır. Aklın bütün olgulardan üstün bir özelliğe sahip olduğu, onları sorgulayabildiği bilinmektedir. Ama hiçbir varlık, akli sorgulayamamaktadır. Akıl, bilgiye soru sorarak ulaşmaktadır. Aklın sadece olguları sorgulayamadığı; bazen kendini de sorguladığı bilinmektedir.²⁹⁸ Yani aklın ortaya koyduğu bilginin doğruluğu, yanlışlığı ve tutarlılığı hakkında bilgi verdiği anlaşılmaktadır. Buradan hareketle akıl her hakikatin ortaya çıkmasını sağlayan bir özelliğe sahip olduğunu bilmemiz gerekmektedir. Bu hakikatleri ortaya koyduktan sonra akıl, kendi hakikatini bulmaya çalışmaktadır. Aklın kendini eleştirdiği, kendi yanlışlarını bulmaya çalıştığı bilinmektedir. Aklın yaptığı bu işi insandan başkasının yapamayacağı anlaşılmaktadır.

Akıl, kendini eleştirmenin yanı sıra kendi değerini ve itibarını kendisi onaylamaktadır. Buradan hareketle aklın bir bilgi hakkında delil olmasının, en önemli özelliği olduğu görülmektedir. Aklın kendisinde delil olma özelliği olunca onun hayali ve kurgusal bir nitelik taşımadığı anlaşılmaktadır. Aklın bu gücü anlaşıncı, onun ortaya koyduğu sonuçlarda delil olarak kabul edilmektedir. Bu noktada Gazzâli, akli azledilemeyen bir hükümdara benzetir.²⁹⁹ Buradan hareketle akıl makamı, varlığın en üst rütbesinde yer almaktadır. Akıl makamına ulaşma insanın değerini ortaya koyması bakımından önemli bir durum olarak anlaşılmaktadır. Akıl, ruhun en üst sıfatı olduğunu ve bedenın en önemli organı kalbinde olması aklın bir insan için ne kadar önemli olduğunu anlamamızı sağlamaktadır.

Aklın insan için önemli bir değer olduğu ortaya konulmuş olsa da insanı zorluklara ve sıkıntılara karşıda etkisi bulunmaktadır. İnsan, akli sayesinde kendisinin hayatını tehlikeye atacak durumlarla karşılaşmaktadır. Böylesi durumlar aklın değerini düşürecek temel gerçeklikler olarak anlaşılmaktadır.³⁰⁰ Yani insanın aklını kullanması bazı durumlarda insana sıkıntı vermektedir.

²⁹⁸ Dinani, *a.g.e.*, s. 46.

²⁹⁹ Dinani, *a.g.e.*, s. 15, 46.

³⁰⁰ Dinani, *a.g.e.*, s. 46-47.

İnsan, aklının bu özelliğiyle diğer canlılardan ayrılır. Yani düşünmesi sayesinde hem hakikati hem de zulmeti bulan tek varlığın insan olduğu anlaşılmaktadır. Aklın, hakikati ortaya koymaya başlayınca evren, varlık ve tanrı hakkındaki bilgilerinin arttığı görülmektedir.³⁰¹ Yani akıl soru sorarak kendini, aklını, evreni ve evrenin sahibini bulmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu durum aklın değerini anlamamız açısından önem arz etmektedir.

Gazzâli, aklın değerini bize nübüvvet gerçeğini tanıtmaya ve hakikatleri nübüvvet bakışıyla görmeye çalışmasına bağlamaktadır. Gazzâli, insanların içinden çıkamadığı problemlerin çözümünde kalb hastalıklarının doktorları olan peygamberlerden yardım alınması gerektiğini belirtmektedir. Akıl, ancak belli bir noktaya kadar bilgilere ulaşabilmektedir. Bu noktadan sonra Gazzâli, kalb hastalıklarının doktorlarının vereceği cevapları anlamaya çalışmaktan başka çare olmadığını kabul etmektedir.³⁰² Yani aklın içinden çıkamadığı problemleri kalb doktorları olan peygamberlerin çözeceği anlatılmaktadır.

Gazzâli, aklın yararı hakkında şöyle demektedir: *“Aklın yararı olarak, seni peygamberi tasdik etmeye götürmesi ve sözlerinin anlamlarını anlamayı sağlaması senin için kafidir. Bu işlevini gerçekleştirdikten sonra, akli bir kenara bırak ve ittibaya sarıl. Çünkü kurtuluş ancak onunla olur.”*³⁰³ Buradan hareketle Gazzâli, akli Allah'ın vahyini anlamak için bir araç olduğunu vurgulamaktadır. Yani bizim bir hedefimizin olduğu ve bu hedefe ulaşmak için bir araca ihtiyacımızın olduğu vurgulanmaktadır. Hedefimize araçla vardıktan sonra araca ihtiyacımız olduğu zaman aklımızı kullanmamız gereklidir. Gazzâli'ye göre akıl, bizi hedefimize ulaştıracak bir vasıta. Yani vahyin anlaşılması için akla ihtiyacımızın olduğu belirtilmektedir. Bu anlamda düşündüğümüzde Gazzâli'nin akla olumlu bir anlam verdiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan düşündüğümüzde aklın yanılmazlığı, aklın her şeyi bilmesi ve anlaması perspektifinden bakıldığında olumsuz bir dil kullandığı anlaşılmaktadır.

Gazzâli, ilahiyat (metâfizik) konuların anlaşılmasında akli bir otorite olarak kabul etmez. Ancak aklın, ilahiyat konularının anlaşılmasına yardımcı olabileceğini kabul etmektedir. Gazzâli'nin akla verdiği bu fonksiyon, vahiy bilgisinin anlaşılmasına yardım ettiği görülmektedir.³⁰⁴ Bu noktada insanın Allah'a imanının sözkonusu

³⁰¹ Dinani, *a.g.e.*, s. 47; Aydın, *a.g.e.*, s. 73.

³⁰² Gazzâli, *el-Munkız*, s. 190; Mustasfa, s. 6; Aydın, *a.g.m.*, s. 279; Ayman, *a.g.e.*, s. 75-76.

³⁰³ Gazzâli, *İhya*, C. I, s. 37; Aydın, *a.g.m.*, s. 279.

³⁰⁴ Aydın, *a.g.m.*, s. 280.

olduğunu belirtmektedir. Yani Allah söylemişse bu söz doğrudur, prensibiyle hareket etmemiz gerekmektedir.

Gazzâli, ilahi hâkikatlerin anlaşılmasında aklın etkisiz ve yetkisiz bir değer olmasının, insanın hakikatlerin kesin bilgisine ulaşamayacağı sonucunu çıkarmadığını söylemektedir. O, bu hâkikatleri öğrenmenin insan için mümkün olduğunu belirtmektedir. Ancak bunların salt akılla kavranmasının olamayacağını kabul etmektedir.³⁰⁵ Buradan hareketle eşyanın hakikatinin belli bir yere kadar akılla kavranacağı, sonrasında kalb ile birleşerek ulvî aleme yükselmesiyle gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

Gazzâli, ilahi hâkikatlerin anlaşılmasının insanı kesin bilgiye ulaştıracağını ve bu yolun nasıl olacağını bizlere anlatmaktadır. O, inanmış bir insanın mistik bir tecrübeyle metâfizik aleme yüксеlebileceğini anlatmaktadır.³⁰⁶ Buradan hareketle insanın metâfizik aleme ulaşmasının yolu akli bir yere kadar kullanması, daha sonra kalbiyle Allah'a giden yolları keşfedebilmesidir. Gazzâli'ye göre bu yolu ancak nefis terbiyesine önem veren insanlar gerçekleştirir. Gazzali, bazı eserlerinde akli çokça sınırlarken, bazı eserlerinde ise aklın sınırsız bir yetki alanına sahip olduğunu belirtmektedir.

Gazzâli'ye göre varlıkların hepsi aklın alanında yer almaktadır. Akıl, saydığımız ve sayamadığımız varlıkların hepsini algılamaktadır. Gazzâli, aklın varlıklar hakkında bizlere yeterli ve gerekli çözümlemeleri yaptığını görülmektedir. Bundan dolayı akıl için gizli olan şeyler açık; açık olan şeyler de gizli bilgiler olabilmektedir. Gazzâli, aklın hayal ve vehimlerden kurtulduğu sürece yanlış yapmasının düşünölemeyeceğini belirtmektedir. Ona göre akıl, nesnelerin hakikatini mükemmel bir şekilde algılar.³⁰⁷ Buradan hareketle Gazzâli'nin akla çok önem verdiği anlaşılmaktadır. Aklın insanın yaratılışını, varoluşunu, görünen ve görünmeyen özelliklerini farklı durumlarıyla algıladığı anlaşılmaktadır. O, aklın algılamadaki başarısını, aklın hiç hata yapmayacağı anlamına gelmediğini de eserlerinde farklı yorumlarıyla anlatmaktadır. O, aklın hayal ve vehimden uzak olduğu sürece aklın gerçek değerine ulaşacağını ifade etmektedir. Gazzali'nin akla bu şekilde bakışı diğer eserlerinde de görölmektedir.³⁰⁸

³⁰⁵ Gazzâli, *Filozofların Tutarlılığı*, s. 191; Aydın, *a.g.m.*, s. 280; Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın*, çev., Hanifi Özcan, İzmir 1989, s. 45.

³⁰⁶ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 200; Fazlurrahman, *İslam*, çev., Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara 2000, s. 155; Aydın, *a.g.m.*, s. 280.

³⁰⁷ Gazzâli, *Nurlar Alemi*, s. 20; Aydın, *a.g.m.*, s. 276; Ayman, *a.g.e.*, s. 77.

³⁰⁸ Gazzâli, *İhya*, C., I, s. 35; C., III, s. 398.

Gazzâli, bazı eserlerinde aklın değerini neredeyse sınırsız bir özelliğe çıkarırken; bazı eserlerinde de aklın tek başına değerinin olmadığını ifade etmektedir. Özellikle aklın, kalbin emrinde çalışan bir yapısı olduğunda eşyanın hakikatinin sınırsız bir şekilde kavrayacağını belirtmektedir. Ayrıca aklın hayal ve vehimden uzak kaldığı sürece eşyanın hakikati hakkında bize doğru bilgi vereceğini kabul etmektedir. İnsan, akli sayesinde diğer canlılardan ayrılmaktadır. Akıl, hem hakikati hem de zulmeti bulan tek varlığın insan olduğunu anlatmaktadır. Akıl evren, varlık ve tanrı hakkında insana bilgi vermektedir. Akıl soru sorarak kendini, aklını, evreni ve evrenin sahibini bulmaya çalışmaktadır. Bu durum aklın insan için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

3.2.3. Aklın Mertebeleri

Gazzâli düşüncesinde akıl, düşünmenin en önemli unsuru olarak kabul edilmektedir. Aklın hem düşüncenin kendisinde gerçekleştiği hem de düşüncenin kendisi şeklinde özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Gazzâli'nin akıl kavramının nasıl bir aşamada meydana geldiğini açıklayacağız.

Gazzâli'ye göre insandaki düşünme gücü akıldır. Akıl, düşünme gücünün kendisi değil; akıl gücünün düşünmedeki aracı olarak kabul edilmektedir. Akıl, insanın beynine dışarıdan gelen bilgilerin belirli bir aşaması sonucunda birleştirilip, ayrıştırılmasıyla gerçekleşmektedir. Bunun sonucunda düşünme gücü meydana gelmektedir. Bu güç sayesinde insanlar soruların cevaplarını ve problemlerin kaynağına ulaştıkları görülmektedir. Bu güç uyku halinde dahi çalışmasına devam etmektedir. Bu güç, geçiş yaparken ya zıtlarla ya da benzerlik veya hayalde olan şeyleri aniden kavramayla gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda kopyalama ve örneklendirme de yapmaktadır.³⁰⁹ Gazzâli bu noktada aklın aşama aşama çalışması hakkında bilgi vermektedir.

Gazzâli, akli bir nesneyi kısımlara böldüğümüzde bunu dalları olan bir ağaca benzetmektedir. Gazzâli'ye göre bir bilgi aşamalarla düzenlenmişse aklın onu anlaması kolay olmaktadır. Aklın bu şekilde unuttuğu şeyleri hatırlaması daha kolay hale gelmektedir. Akıl, hayaldeki formları her an kontrol edip; formlar arası geçişi yakın olanla gerçekleştirmektedir. Aynı zamanda akıl, unutilan manayı algılatan formu buluncaya kadar bu durumu devam ettirmektedir. Böylece unutilan şeylerin hatırlanması kolay hale gelmektedir. O, aklın algılama gücünü haber elde eden

³⁰⁹ Gazzâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 281.

casuslara benzetmektedir. Ona göre tasavvur ve hatırlama güçleri, nesnelerin korunması içindir. Gazzâlî'ye göre anımasama gücü, gözden kayboluktan sonra nesnenin bulunmasını sağlamaktadır. Gazzâlî'ye göre bütün bu güçlerin insanda meydana gelmesi için nefse ihtiyaç vardır. İnsan, ancak sağlığında aklın mertebelerinin nasıl meydana geldiğini öğrenebilmektedir.³¹⁰

Akıl, kişiden kişiye değişiklik gösterdiği gibi zaman içinde insan aklında da bazı değişiklikler meydana gelmektedir:

Aklın ilk aşaması, Allah'ın insana doğuştan verdiği akıldır. Doğruyu-yanlışı, yabancıyı-akrabayı tanıdığımız akıl buna örnek verilebilir.

Aklın ikinci aşaması ergenlik çağında meydana gelmektedir. Artık erişkin olan insan kendisi için yararlı ve zararlı olanları kavramaktadır. Ergenlik çağıyla birlikte insan aklını tam olarak kullanmasıyla kişide sorumluluk duygusu meydana gelmektedir.

Aklın üçüncü aşaması tecrübeyle ortaya çıkmaktadır. Akıllı olan insan bilmediği şeyleri bilerek öğrenmektedir. Bu aşamada insan aklını en üst düzeyde kullanmaktadır.

Aklın dördüncü aşaması göz ile ortaya çıkmaktadır. Bir bölgeyi, bir şeyi kendi gözlerimizle görmemiz buna örnek olarak verilmektedir.³¹¹

İnsan aklını yukarıdaki aşamalardan geçirerek aklın son aşamasına gelmiş olmaktadır. İnsanın hakikatlere ulaşabilmesi için aklın tek başına yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Çünkü aklımızı nefsimizin arzuları doğrultusunda kullandığımızda insanlara zarar verici işler meydana gelebilmektedir. Bu noktadan hareketle aklımızı bir araç olarak kullanıp, kalbin amaçları doğrultusunda kullandığımızda gerçek mutluluğa ulaşabiliriz.

Gazzâlî'ye göre insanın sahip olduğu akıllar dört kategoride incelenmektedir:

1. Heyûlânî akıl (maddi akıl),
2. Bil-meleke akıl (mümkün akıl),
3. Bil-kuvve akıl,
4. Müstefâd akıl.

Gazzâlî, bu akılların sırasıyla birinin diğerinin üzerinde olduğunu ifade etmektedir. Gazzâlî'ye göre müstefâd akıl, bütün akılların reisi olup, diğerleri ona hizmet eder. Akl-ı bil meleke, akı bil fiile hizmet etmektedir. Ona göre akı heyûlânî, akı bil-melekeye hizmet eder. Gazzâlî, heyûlânî akı tüm akılların hizmetçisi olarak

³¹⁰ Gazzâlî, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 281.

³¹¹ Frager, *a.g.e.*, s. 58.

kabul etmektedir. Yani heyulani akıl, insanların ihtiyaçlarını gören pratik akıldır. Ona göre müstefâd aklın üstünde faâl akıl bulunur.³¹² Bu akılların nasıl meydana geldiği Kur'an'da: *“Allah göklerin ve yerin nurudur! Nurunun temsili sanki bir mişkat cemakan içinde bir misbah (lamba), misbah bir sırçada (cam içinde) sırça sanki bir inci yıldız. Mübarek bir ağaçtan tutuşturulur; bir zeytinden ki ne doğuya aittir ne batıya, yağı hemen hemen ateş dokunmasa bile ışık verir! Nur üzerine nur! Allah nuruna dilediğini hidayet buyurur ve insanlar için misaller verir ve Allah herşeyi hakkıyla bilir!”* bildirilmektedir.³¹³ Gazzâli bu ayette kendini heyûlânî akla benzetmektedir. O, kandilin kendisindeki ışık gücünü insanın zatında olan güce benzetmektedir. Ona göre nefis, kendisinde akıl nurunun tecelli ettiği bir frekansa sahiptir. Gazzâli, akıl nurunun kandile benzetildiği gibi bu durumla kalmayacağını belirtmektedir. O kandil güçlenip camın içerisinde parlak bir ışık olmaktadır. Orada güçlenen ışık, akıl ağacını meydana getirmektedir. Aynı zamanda akı, ağaca benzetmektedir. Ona göre nasıl ki bir tohum olan çekirdek gelişerek güçlü bir ağacı meydana getiriyorsa, kandilin de camın içerisinde gerekli olan özellikleri kendisinde barındırarak sağlam bir ışık meydana getirir. Gazzâli, akıl melekesinin küçüklükten itibaren gelişerek sönmeyen bir ışık haline geldiğini ifade etmektedir. Ona göre insanlara bu nuru veren, faâl akıldır.³¹⁴ Yani ışık ilahi kaynaktan insana doğru gelmektedir. O, bunun en önemli temsilcilerinin peygamberler olduğunu belirtmektedir. Buradan hareketle Gazzâli, akı insanı nefis olarak kabul etmektedir. Gazzâli'nin akla yaptığı vurguları düşündüğümüzde onun nefis olduğu (yani bir insanın kendi bilinci) anlaşılmaktadır. Gazzâli'nin akla nefis, ruh ve kalb gibi isimler verdiği değişik eserlerinde görülmektedir.

Gazzâli, insanda bulunan iç (bâtını) duyuları beş kategoride incelemektedir:

1. Ortak duyu, insanda bulunan beş duyu organımızdan beyne gelen ortak duylara denilmektedir. Yani gelen bildirimlerin ortak bir tepki meydana getirmesi olarak anlaşılmaktadır.
2. Tasavvur gücü, ortak duyuda izlenim bırakılanları muhafaza eden güce denilmektedir. Gazzâli, bu güce geçici bellek demektir. Beyinde bir zedelenme olduğu vakit, hayalde varolan bilgiler unutulmaktadır.
3. Vehim gücü, duyulur olanlardan duyulur olmayı algılamaya denilmektedir. Yani zıtlar arasındaki ince bir çizgiyi fark etmemiz olarak anlaşılmaktadır.

³¹² Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 85-86; Bolay, *a.g.md.*, s. 241.

³¹³ Nur, 35.

³¹⁴ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 43-44; Bolay, *a.g.e.*, s. 180; Ayman, *a.g.e.*, s. 76.

4. Hatırlama gücü, vehetme gücünün ayırt ettiği bilgilerin korunmasını sağlamaktadır.

Tasavvur gücü, ortak duyunun bıraktığı izlenimleri koruyorsa, hatırlama gücü de vehetme gücünün bilgilerini kaydetmektedir. Vehmetme ve hatırlama gücü beynin arka tarafında; ortak duyu ve tasavvur gücü de beynin ön kısmında yer almaktadır.

5. Hayal etme gücü, beynin ortasında bulunan bir güç olarak kabul edilmektedir. Görevi gelen bilgileri algılamak değil, harekete geçirmeye çalışmaktadır. Yani hayal etme gücü, formların ve kavramların hazinelerindeki araştırmakla yükümlüdür. Hayal etme gücü diğer dört gücün ortasında yer almaktadır. Orada birleştirme ve ayırma fonksiyonunu icra etmektedir. Gazzâli, önceden bir form olmazsa, kendisinin onu tasarlayamayacağını ifade etmektedir. Hayalde ayırık olanları birleştirmekte, toplu olanları da ayırmaktadır. Bu durum insanda düşüncüyü meydana getirmektedir.³¹⁵

Gazzâli'ye göre insan hiçbir şeyi bilmeden dünyaya gelir. Ama onun sonsuza açılan bir bilgi kapasitesinin olduğunu belirtmektedir. İnsan, bu kapasitesini ve kabiliyetini geliştirmektedir. Gazzâli, ayna ne kadar parlaksa görüntüyü o derece net yansıttığı gibi akıl da ne kadar keskin se eşyanın, mevcudatın hakikatini o derece güzel bir şekilde yansıtacağını dile getirmektedir.³¹⁶ Buradan hareketle aklın insanın dünyadaki varlığında belirleyici bir özelliğe sahip olduğu görülmektedir. O, aklın etkili bir şekilde kullanıldığında, o derece Rabbini tanımayı ve niçin yaratıldığını anlayacağını belirtmektedir. Gazzâli, insanın akıllı bilgiyi ve hakikati alma noktasında sınırsız olduğunu, hafızamızın geniş olduğunu ve düşüncemizin de sınırsız olduğunu vurgulamaktadır.

Gazzâli'ye göre insan, aklının bu aşamaları sağlıklı bir şekilde geçmesi gerekir. Ona göre bu aşamaları geçen akıl, Allah'a en yakın yeredir. Yani insan, nefsinin arzu ve isteklerinden uzaklaştığı vakit, melekût alemin kapılarına ulaşır.

Gazzâli'ye göre akıl, cisimlerin bütün özelliklerini algılamaya çalışan bir kuvvettir. Akıl, cisimleri (eşyayı) algılamaya çalışırken, cisimlerden münezzeh bir şekilde algılar. Gazzâli, yakınlığın ve uzaklığın aklın cismi algılamasında önemli olmadığını belirtmektedir. Akıl, cisimlerin neden-sonuç, özellik, somut, soyut vb. özelliklerinin hepsini bir anda çözebilmektedir.³¹⁷ Buradan hareketle akıl, eşyanın

³¹⁵ Gazzâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, s. 280-281; Ayrıntılı bilgi için bakınız, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 36-52; *Nurlar Aleminin*, s. 59-88; Ayman, *a.g.e.*, s. 61-64.

³¹⁶ Gazzâli, *Nurlar Aleminin*, s. 88.

³¹⁷ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 52; Ayman, *a.g.e.*, s. 75.

hakikatini anlamada görünen; kalb ise eşyanın hakikatini anlamada görünmeyen (bâtini) tarafımızı yansıtmaktadır. Bu noktada kalbimizi ve aklımızı birbirinin hizmetine vererek eşyanın hakikatini, evreni ve Tanrı'yı kavrayabiliriz.

3.2.4. Aklın Sınırlılıkları

Gazzâli düşüncesinde akıl, önemli bir konuma sahiptir. Gazzâli, aklın makulatin anlaşılması için insanda olması gerektiğini ifade etmektedir. Fakat akıl, eşyanın hakikatini bir dereceye kadar anlamaktadır. Aklın anlamakta güçlük çektiği hususları, kalbin aracılığıyla anlamaya çalışması gerekmektedir. Yani aklın makulatin anlamlandırılması noktasında sınırlı bir özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır. Aklın nereye kadar sınırlı olduğunu Gazzâli'nin yorumlarıyla tahlil etmeye çalışacağız.

Gazzâli, insanın hakikate ulaşmasında öncelikle duyu organlarına güvenmektedir. Ona göre duyu organlarıyla yetinmenin insana bir faydası yoktur. Gazzâli, aklın hakikate ulaşmada yetkili bir gücü olduğunu iddia etmektedir. Yapılan neden-sonuç ilişkisi ve bilimin hakikati ortaya çıkarmadaki başarısı akla güvenmemizi sağlayan bir özelliktir. Fakat akılda belli bir noktadan sonra hakikati anlamada sıkıntı yaşar.³¹⁸ Gazzâli, bu sıkıntıyı çözmek için başka bir bilgi kaynağına ihtiyaç duyduğunu ifade etmektedir. O, aklın duyu organlarını yanlışlaması üzerine kalb bilgisinin de akli bilgiyi yanlışladığını belirtmektedir. Gazzâli, Allah'ın bizim reel anlamıyla duyu organları veya akılla çözümleyeceğimiz bir varlık olduğunu belirtmektedir.³¹⁹ Bunu çözemeyişimiz, hakikatin olmadığı anlamına gelmez. Başka bir açıdan düşündüğümüzde peygamberlere gelen vahiyle bu noktada değerlendirilmesi gerekmektedir. Gazzâli, bu durumun ne duyu organları ne de akıl ile kavranamayacağını ifade etmektedir. İnsanın bu bilgiyi kavraması için bizzat yaşaması gerekmektedir. Ayrıca bu bilgiyi insan ferdi olarak yaşadığı için bu bilgiye inanma noktasında insan şüpheye düşebilir.

Gazzâli, aklın varlık alanında belli bir kesinliğe ulaşma imkanına sahip olduğunu belirtmektedir. Bu kesinlik durumuna metâfizik noktadan baktığımızda ihtimalli bir durum bizlere gösterilmektedir. Gazzâli, aklın duyularımızı ve tecrübelerimizi sınırlandıran bir özelliğe sahip olduğunu belirtmektedir.³²⁰ Gazzâli'nin bu noktada akli

³¹⁸ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 100-101; Çağrıcı, *a.g.md.*, s. 494-495.

³¹⁹ Bolay, *a.g.e.*, s. 189; Uyanık, *a.g.e.*, s. 102.

³²⁰ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 200; Aydın, *a.g.m.*, s. 274; Uyanık, *a.g.e.*, s. 77; Erdem, *a.g.m.*, s. 54; Ayman, *a.g.e.*, s. 76-77; Aydın, *a.g.e.*, s. 82; Taylan, *a.g.e.*, s. 175.

anlamlandırmaya çalışmasında bilimsel yöneme uygun bir anlayış geliştirdiği görülmektedir. Çünkü günümüzün bilim anlayışında aklın ortaya koyduğu buluşlar yanlışlanabilir olduğu ölçüde bilimsel gerçekliğe sahip olduğu kabul edilmektedir. Gazzâli'nin aklın yanlışlanabilir olma özelliğine vurgu yaptığı görülmektedir. Yani aklın devamlı sorularla hakikate ulaşması, soruların hiç bitmemesi ve sonucundaki bilgilerin kesin bilgi değil; onların da yanlışlanabilir olması gerekmektedir. Gazzâli, aklın ortaya koyduğu bilgilerin şüpheli bir yöntemle çözümlemesinin yapılması gerektiğini savunmaktadır. Yani akıl, hakikatlere ulaşmak için bir amaç değil; bir araç olması gerektiği vurgulanmaktadır.

Gazzâli, filozofların fizik ilmindeki başarılarına bakarak, onların metafizik alanlarda başarılı olmalarını düşünmemizin doğru olmayacağını belirtmektedir. Gazzâli, bir alanda uzman olan birinin diğer bir alanda uzman olmasının beklenemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre aklın anlamaktan aciz kaldığı alan metafiziktir. Gazzâli, metafizik alanda akli kullanmanın bir tahta üzerinde denize açılmaya benzetmektedir. O, böyle bir durumda insanın denizde boğulmama olasılığının çok az olduğunu ifade etmektedir. Gazzâli, akıl, ahlak ve metafizikle ilgili alanda çok az bilgiye sahip olduğumuzu belirtmektedir.³²¹ Akıl, şahadet alemindeki yaşanılanları ve olayları anlayabilmektedir. Gazzâli, aklın eşyanın hakikatini anlamada yanılmasının aklın bir özelliği olduğunu savunmaktadır. İnsan, kendi hayatında bugün kabul ettiği bir şeyi daha sonraki yıllarda kabul etmeyeceği, aklın bir özelliği olarak kabul edilmektedir.

Gazzâli'ye göre tabiat bilimleri, din bakımından inkar edilemez. Bunların bilimsel bir yöntemle incelenmesi gerekir.³²² Bütün bunlara rağmen Gazzâli, sebep-sonuç ilişkisi, beden-ruh ilişkisi, ruhun ebediliği ve ölümden sonra ruhun cesede dönüp dönmeyeceği gibi konularda filozofların ileri sürdüğü görüşlerin tartışmaya açık olduğunu ifade etmektedir. Gazzâli'ye göre bu konuların matematik, fizik gibi kesin sonucu olmadığı için filozofların görüşlerinde değişiklikler meydana gelebilir. O, bunun temel nedenini, mantığın ölçütlerindeki rasyonel bir ölçütün ilahiyat meselelerine uygulanmasının zor olmasına bağlamaktadır.³²³ Buradan hareketle insanın tabiat bilimlerinde kullandığı yöntemin, metafizik (ilahiyat) bilimlerinde geçerli olmadığı

³²¹ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 75, 134, 337, 342, 385; Erdem, *a.g.m.*, s. 64.

³²² Nasr, Seyyid Hüseyin-Leoman, Oliver, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev., Ş. Öcal-H. T. Başoğlu, İstanbul 2007, s. 318.

³²³ Gazzâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 180; Watt, *a.g.e.*, s. 45; Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Düşüncesi*, İstanbul 1995, s. 40.

anlaşılmaktadır. Gazzâli, ilahiyat (metâfizik) konularının kalb yolu ile değil de, akıl yoluyla çözülmesini eleştirmektedir.

Gazzâli, filozofları eleştirisinde onları keyfi hüküm veren, tahayyül, aldatma ve kafa karışıklığı gibi sebeplerden dolayı iddialarının doğru olmadığını ifade etmektedir. Bazen de aynı yöntemlerle iddialarının aksinin savunulacağını anlatmaktadır. Gazzâli, bütün meselelerin akılla çözülemeyeceğini, bunun için vahyin önderliğindeki bir akılla çözüleceğini belirtmektedir.³²⁴ O, metâfizik (ilahiyat) meselelerin çözümünde aklın yetersizliğinden dolayı en doğru yolun vahyin açıklamaları olduğunu kabul etmektedir.

Gazzâli, filozofların iddialarını spekülâtif, kesin ve ikna edici olmadığını filozofların yöntemiyle eleştirmektedir. Filozofların iddialarının rasyonel bir nitelik taşımadığını iddia etmektedir. Gazzâli, filozofları eleştirisinde onların kullandıkları dili kendisinin kullandığı görülmektedir. Ama bu eleştirileri yaparken akılcı değil, aklını kullanan ve aklın algılayamadığı gerçeklikleri vahyin ışığında incelemeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Gazzâli, aklın içinden çıkamadığı meselelerin vahiyle (kalble) çözülmesi gerektiğini vurgulamaktadır.

3.3. Gazzâli Düşüncesinde Kalb-Akıl İlişkisi

Gazzali düşüncesinde kalb, bilginin kaynağı ve bilginin kendisiyle öğrenildiği bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.³²⁵ İslam düşüncesinde bilgiyi duyu organları, akıl ve kalb bilgisinin birleşimiyle gerçekleştiği bilinmektedir. İnsan evrendeki basit konuları duyu organıyla kavramaktadır. Duyu organları kavradığını akılda düşünce haline getirmektedir. Düşünülen şeyler de kalbde hakikati meydana getirmektedir. Yani kalb, duyu organlarının aklıyla keşfettiği gerçekliklerin kritiğinin yapıldığı bir manevî organ olarak anlaşılmaktadır. Bu bağlamda gerçek bilginin Kur'an'da kalb ile elde edildiği bildirilmektedir.³²⁶ Yani kalbiyle anlamayan insanların gerçek bilgiye ulaşamayacakları anlatılmaktadır. Bundan dolayı bu insanların Allah'ın bildirdiklerini ciddiye almadıkları görülmektedir. Bu insanlar, kalbleri yanlış yolda olduğu için gittikleri yolun hakikat olduğunu düşünmektedir. Allah, bu insanların akletmeyen kalbe sahip olduklarını bildirmektedir.³²⁷ Buradan hareketle insanın kalbi bilgiye ulaşması

³²⁴ Gazzâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, s. 109, 135, 185; Erdem, *a.g.m.*, s. 65.

³²⁵ Uyanık, *a.g.e.*, s. 82-83.

³²⁶ Mü'minun, 63; Uyanık, *a.g.e.*, s. 84.

³²⁷ Rum, 59; Haşr, 14; Hacc, 46.

gerektiği anlatılmaktadır. Aksine sadece akli bilgi, insanın gerçek bilgiye ulaşmasını engellemektedir.

Allah, Kur'an'da duyu organları, akıl ve kalb kavramlarını birlikte kullanır.³²⁸ İnsan çevreyi duyu organlarıyla algılamaya çalışmaktadır. Akıl da duyu organları sayesinde evreni daha geniş bir algılamayla kavramaktadır. İnsan, evreni algılayınca düşünce sahibi olmaktadır. Düşünülen şeylerin idrâki ile birlikte kalbde düşünceler meydana gelmektedir.³²⁹ Yani duyu organlarından akla, akıldan kalbe, kalbden de yaratıcıya doğru dikey bir hareketliliğin olduğu görülmektedir.

Gazzâli, kalb-akıl ilişkisi bağlamında ne sadece akli ön plana çıkaran zâhirilik, ne de sadece kalbi ön plana çıkaran bâtinilik mezheplerinin görüşlerini tasvip etmediği görülmektedir. O, bu iki mezhebin görüşlerinin bir potada eriterek oluşturmaktadır. Ona göre mükemmel insan, akli ve nakli birleştirerek meseleleri çözmesi gerekir.³³⁰ Zaten insanın yapısı da ruhun ve beden birleşimiyle varlığını devam ettirdiği düşünüldüğünde filozofumuzun görüşlerinin daha kolay anlaşıldığı görülmektedir.

Gazzâli, bedeni bir şehre, akli da onu idare eden bir melike benzetmektedir. Gazzâli, bedenin dış ve iç görünüşü onun askerleri, organların aklın koruyucuları, nefsin meliki şehirden çıkarmaya çalışan düşman gibi görmektedir. Başka bir ifadeyle beden han, akıl da muhafızdır. İnsanoğlu bu dünyada bedenini akli sayesinde korumaktadır. Gazzâli, aklını kullanamayan insanın bedenini koruyamadığı gibi bedeninden gerekli olan hareketleri de yapamayacağını belirtmektedir. Ona göre şehrin koruyucusu olan akıl, düşmanlarla savaştıktan sonra beden huzura kavuşmaktadır.³³¹ Gazzâli, akıl nimetini insanın ayrıcalığı yapan bir kuvvet olarak görmektedir. O, muhafızın (akıl) bedeni korumadığı zaman şehrin düzeninin bozulacağını belirtmektedir. İnsan kendi bedenini nefsin arzu ve isteklerine karşı korumadığı zaman akıl yenilgiye uğramış olmaktadır.³³² İnsanın bu dünyada en büyük cihadının kendi nefsiyle mücadelesi olduğu anlatılmaktadır. İnsanın içindeki düşmanını kendi eliyle ve aklıyla yenmesi gerekmektedir.

Gazzâli, kalbi göze benzetmektedir. Kalbdeki akıldan kasıt gözle görülen bir kuvvet olduğu anlaşılmaktadır. O, bu gözün sayesinde insanın hakikati görebileceğini belirtmektedir. Gazzâli, insanların ilimle kalblerini kemâle ulaştırabileceğini kabul

³²⁸ Bakara, 18.

³²⁹ Dinani, *a.g.e.*, s. 19; Uyanık, *a.g.e.*, s. 84.

³³⁰ Gazzâli, *Nurlar Alemleri*, s. 55.

³³¹ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 84; *Kimya-yı Saadet*, s. 19.

³³² Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 84; *Kimya-yı Saadet*, s. 19.

etmektedir. Bu durumda kalbin hastalık ve sıkıntılardan uzak kalması gerekmektedir. Kalb, hakikatin kendisinde gerçekleştiği bir merkez olarak anlaşılmaktadır. Gazzâli, bu merkezin yoluna akıl ile devam etmesi gerektiğini belirtmektedir.³³³ Yani aklın ve kalbin tek başına hakikate ulaşamayacağı anlaşılmaktadır. Bu yolculukta aklın yanındaki kalbin vahiyle desteklenmesi gerekmektedir. Gazzâli, kalbin yolculuğumuzda bizim için bir rehber olduğunu, aklın ise hedefe götüren bir araç olduğunu belirtmektedir. Araç ve rehber arasındaki uyum, insanın hedefe daha hızlı ve güvenli bir şekilde gitmesini sağlamaktadır.

Gazzâli'ye göre akıl, kalb için vücuttaki göze benzetilir. Göz olmazsa insan görme nimetinden faydalanmadığı gibi, akıl olmadan da kalbin güçsüz kaldığı anlatılmaktadır. Fikirler ve düşünceler aklın sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Akıl, belirli olguların haricinde idrâka sahip değildir. Akıl, kalbde ortaya çıkan durumların isbatına yönelik bir organ olarak anlaşılmaktadır. Yani olguları araştırma ve yorumlama faaliyetiyle meşgul olmaktadır. Aklın kendine rota tayin gelen ışıkları, bilgileri kendisinde toplayan bir merkez olarak kabul edilmektedir. Bu merkez kendi görevini güzel bir şekilde ortaya koyduğu zaman insan bu dünyadaki sorumluluğunun farkına varmaktadır.³³⁴

Kalb-akıl ilişkisi bağlamında, kalb akılla birleşerek bir üst aşamaya ulaşmaktadır. Gazzâli, gerçek bilginin kalb bilgisinden oluştuğunu ifade etmektedir. Çünkü kalbi bilgide beş duyu organının ortaya çıkardığı ve aklında keşfettiği, tartıştığı gerçeklerin belirli aşamalardan geçerek bizim ihtiyacımız olan kalb bilgisini (gerçek bilgiyi) oluşturmaktadır.³³⁵ Buradan hareketle İslami anlamda kalbin ne kadar önemli olduğunu anlaşılmaktadır. Zaten kalb anlamı itibariyle manevî olana, soyut olana ve ilahi yöne doğru işaretiyle onu anlamlı kılmaktadır. Akıl ise daha çok maddî olana, dış dünyaya ışık tutmaktadır. Yani akıl eşyanın, dünyanın dış tarafından görülen beş duyu ile algılamayla meşgul olurken; kalb ise eşyanın iç tarafıyla, yaradılışıyla ilgilendiği anlaşılmaktadır.

İnsanın yapmış olduğu araştırmalarda dış dünyaya ait bilgiyi akli sayesinde çözdüğü anlaşılmaktadır. Fizik alemdeki nesnelerin niçin yaratıldığını, metâfizik aleme konu olan bilgilerimizi de aklın üstündeki bir bilgiyle çözmemizin gerekli olduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde kalb, yaratıcıyı, gerçek bilgiyi, duyu ve aklın sentezlediği,

³³³ Gazzâli, *İhya*, C., III, s. 35; Uyanık, *a.g.e.*, s. 79, 82; Ayman, *a.g.e.*, s. 76.

³³⁴ Uyanık, *a.g.e.*, s. 84.

³³⁵ Gazzâli, *el-Munkız*, s. 182; Uyanık, *a.g.e.*, s. 68, 82; Aydın, *a.g.e.*, s. 81.

karşılaştırdığı bilgileri gerçekleştirir. Gazzâlî, Allah'ı tanımayı gerçekleştirenin ruhun hakikati olduğunu belirtmektedir. O, kalbin insanı diğer varlıklardan ayıran ruhun merkezinde yer aldığını ifade etmektedir. İnsan, bu ruhla görünen (fizik) alemin sınırlarını aşıp görünmeyen (metâfizik) aleme ulaşmaktadır. Bu noktadan hareketle görünenden hareketle görünmeyene ulaşarak gerçek bilgiyi keşfederiz. Yani Allah hakkında gerçek bilgiye ulaşmanın (marifetullah) gerekliliği üzerinde durulmaktadır. İnsan, marifetullah seviyesine ulaştığında akıl ve kalb güçleri birleşir. Gazzali, bu durumu *“aklın ötesinde bir hal vardır, burada manevi bir göz açılır. Onunla aklın ermediği, duyuların idrakten uzak kaldığı makûlat çeşitlerini görür”* şeklinde açıkladığı görülmektedir.³³⁶ Gazzâlî, burada insanın kurtuluşa erebilmesi için düşünen ve selim bir kalb ile Allah'ın huzuruna gidebileceğini ifade etmektedir. Yani Allah'la iletişime girmek, akıl üstü bir güçle gerçekleşmektedir. Gazzâlî, Allah'ın insanla haberleşmesinin akıl ötesiyle ulaşılabilir bir alan olduğunu belirtmektedir. Daha önce ifade ettiğimiz gibi akıl görünen alemin daha güzel bir şekilde anlarken; insanın melekût alemini anlayabilmesi ancak kalb bilgisinin güçlü olması gerekmektedir. Gazzâlî, Tanrı'nın insanla ilişkisine en güzel örneğin vahiy olduğunu kabul etmektedir.³³⁷

Gazzâlî'ye göre sözsüz konuşma (keşf, kalbi görüş) insana analitik değil, toptan ve aniden kavramayla verilmektedir. İfade edilememesi bakımından sadece o şahsı ilgilendirmektedir. Diğer insanlar için anlamı kapalı ve belirsiz bir özellik taşımaktadır. Bundan dolayı aklın bu bilgi türünü kabul etmeyeceğini belirtmektedir. Akıl, sadece reel olanlarla uğraşır. Gazzâlî, sözcüklerin anlamını yitirdiği bir halin anlaşılamayacağını belirtmektedir. Bu tahlilde tabiat bilimlerinin hızlı bir şekilde ilerlemesine rağmen sadece akli bilgiye güvenen ve inatçılık yaparak Allah'ın nimetlerini inkar edenler Kur'an'da eleştirilmektedir: *“Hayır, Hayır, fakat onların kazançları kalblerinin üzerine pas bağlamıştır.”*³³⁸ Bu insanlar, sadece akli bilgiye inandıkları için Allah'ın bilgisine (marifetullah) ulaşamayacağını ifade ederler. Bu insanların akli bilgiye aşırı bir güvenin sonunda gittikleri yolun yanlış olduğu ayette açık bir şekilde anlatılmaktadır. Bu ayette heva ve heveslerine uyan insanların başlangıçta bilgiye sahipken sonuç itibarıyla eşyanın hakikatine ulaşamadıkları gerçeği anlaşılmaktadır. Yani bir insan düşünün ki, gözleri tam olarak eşyayı görmekte ve

³³⁶ Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 200; Uyanık, *a.g.e.*, s. 77; Erdem, *a.g.m.*, s. 54; Ayman, *a.g.e.*, s. 76-77; Aydın, *a.g.e.*, s. 82; Taylan, *a.g.e.*, s. 175.

³³⁷ Uyanık, *a.g.e.*, s. 77, 92; Erdem, *a.g.m.*, s. 54.

³³⁸ Mutaaffin, 14.

algılamaktadır. Ama eşyadaki hikmeti yani görünmeyen tarafını, yapıldığı maddeyi, kaynağını, o eşyanın yokluktaki durumunu ve evrenin sahibinin algılanmadığı anlaşılmaktadır. Buradan hareketle kalb gözüyle hareket etmeyen insanın, eşyanın yaratılışını sadece fizik yönüyle değerlendirenin ne kadar da cahil olduğu anlaşılmaktadır.

Gazzâli, insanların bakışları ve fikirleriyle kutsala doğru bir yolculuk yaptığını belirtmektedir. O, bu kutsala yürüyüşün akıl ve görüş sahibi ilimle uğraşanların Allah’a kavuşuncaya kadar bu kutsal yolculuğa devam ettiğini ifade etmektedir. İnsanlar düşüncelerinin öncesini ve sonrasını, zâhir ve bâtın olan şeyleri Allah’a yönelerek gerçekleştirirlerse nefslerinin güzelleşeceği anlatılmaktadır. Makûlat alemine manevî yolculuklarla devam edilmesi gerekmektedir. Manevi yolculuklarda Allah’a ulaşan insanlar, manevi yolculuklarında kendilerini tanımaktadır. Kendini tanıdıklarında Allah’ı tanımış olmaktadır. Hz. Peygamber’in, *"Nefsini bilen, Rabbini bilir"* sözünü kendi hayatlarında gerçekleştirdikleri bilinmektedir.³³⁹ Buradan hareketle insanların nefis terbiyesini gerçekleştirdiğinde manevî yolculuklar tamamlanmış olmaktadır.

Yukarıdaki anlatılanlardan şu soruların cevabını bulmaya çalışalım. Kalb bilgisinin meydana gelmesinde akla ihtiyaç var mıdır? Yani kalb bazı bilgileri elde ederken duyu organları ve akılla ilişkisi var mıdır? Veya duyu organları ve akıl olmadan kalb bu bilgilere tek başına ulaşabilir mi? Gazzâli, duyu organlarının kalbin emrindeki askerler olduğunu, duyu organları aracılığıyla kalbin dış dünyaya açılacağını ifade etmektedir. Yani kalb, duyu organlarını dış dünyaya açılmak için bir araç olarak görmektedir. Sadece duyu organlarının değil, akıl ve tecrübelerimizin de kalb bilgisine ihtiyacı olduğunu belirtmektedir. Akıl ve duyular, kalb bilgisinin bir ön hazırlığını ve zemini meydana getirmektedir.³⁴⁰ Buradan hareketle kalbin altyapısını akıl ve duyular meydana getirmektedir. Ayrıca kalb, birtakım faaliyetleri meydana getirebilmesi için akla ve duyulara ihtiyaç duymaktadır. Yani akıl kalbe, kalb akla, duyular kalb ve akla ihtiyaç duymaktadır. Zaten Gazzâli, çoğu eserinde kalb ve akıl kavramlarını birbirinin yerine kullandığı görülmektedir.

Gazzâli, kalb bilgisini sadece duyulardan gelen yansımalar değil, aynı zamanda levh-i mahfuzdan gelen yansımalarla bağlı olduğunu açıklamaktadır. O, levh-i mahfuzla insan arasındaki perdeler kalkınca bilgilerin kaynaktan kalbe akacağını ifade

³³⁹ Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, s. 8; Erdem, *a.g.m.*, s. 54; Uyanık, *a.g.e.*, s. 101.

³⁴⁰ Erdem, *a.g.m.*, s. 55; Uyanık, *a.g.e.*, s. 79-82; Ayman, *a.g.e.*, s. 76-77.

etmektedir. Bu hale gelen insanın, duyuların bilgisine ihtiyaç duymayacağını belirtmektedir. Gazzâli, bu durumda olan insanın duyuların bilgisine itibar ederse bu durum onun levh-i mahfuzdan bilgi almasını engelleyeceğini belirtmektedir. Gazzâli, duyular aleminin akli alem için bir merdivene benzetmektedir. Ona göre aralarında bir ilişki olmasaydı, akli aleme giden yollar kapanırdı. Yani duyular, akli bilgiler ve kalbi bilgiler birbirine ihtiyacı olan ve biri diğerini tamamlayan özelliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır.³⁴¹ Buradan hareketle kalbin bazı bilgileri duyular ve akılla elde ettiği gibi, bazı bilgileri de bağımsız bir şekilde elde ettiği görülmektedir. Bu durumun meydana gelmesi için levh-i mahfuzla insanın arasındaki perdelerin kalkması gerekmektedir. Kalbin bağımsız bilgiye ulaşması için nefsin arzu ve isteklerinden uzaklaşarak kendisini Allah’a teslim etmesiyle gerçekleşeceği anlaşılmaktadır.

Bu noktada dikkatimizi çeken husus aklın, metâfizik gerçeklikleri algılamadaki durumunu bilmeye çalışmaktır. Gazzâli’ye göre insan, akıyla metâfizik alanı uyku ve rüya halinde kavrayabilir. O, insanın uykuda gâyb aleminden haberdar olabileceğini ve gelecekte olacak şeyleri açıkça veya bir tabirle idrak edebileceğini iddia etmektedir.³⁴² Buradan hareketle Gazzâli’de kalb-akıl ilişkisi açısından düşündüğümüzde aklın, kalbin emrinde olması gerektiği anlaşılmaktadır. Gazzâli, kalbten bağımsız bir aklın kabul edilemeyeceğini belirtmektedir. Gazzâli kalbin yaşadığı manevî yolculukta aklın anlamadığı noktada ikinci bir akıl ya da kalb ile kesin bilgiye ulaşılacağını vurgulamaktadır. Gazzâli’nin, aklın içinden çıkamadığı durumlarda hem aklın yanında hem de aklın ötesinde yer aldığı görülmektedir. Yani, problemlerin çözümünün kalb ile gerçekleşeceğini belirtmektedir.

Gazzâli, aklın eşyayı cüz-i (sınırlı) bir şekilde; kalbin de eşyayı külli (sınırsız) bir şekilde algıladığını kabul etmektedir. Ona göre kalb, akı da içine alan ve aklın kavramadığı gerçeklikleri nübüvvet nuruyla algılamaya çalışmaktadır. Gazzâli, nübüvvet nurunun insanın içinde olduğunu kabul etmektedir. Bu nur ile insan, aklın kavramadığı hakikatleri rahatça kavrayabilmektedir. O, nübüvvet inanmanın aklın ötesinde bir hâl olduğunu ifade etmektedir.³⁴³ Buradan hareketle kalb-akıl arasındaki ilişkinin nasıl anlaşılabileceği vurgulanmaktadır. Gazzâli, aklın eşyanın hakikatlerini belli

³⁴¹ Gazzâli, *Nurlar Alemi*, s. 40; *İhya*, C., III, s. 20-21; Erdem, *a.g.m.*, s. 55; “Gazzâli’de Bilgi Meselesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, İstanbul 2000, C., 13, S., 3-4, s. 295; Bolay, *a.g.e.*, s. 191; Ayman, *a.g.e.*, s. 77.

³⁴² Gazzâli, *el-Munkız*, s. 182; Erdem, “Gazzâli’de Akıl-Din İlişkisi”, s. 55; Uyanık, *a.g.e.*, s. 83.

³⁴³ Gazzâli, *a.g.e.*, s. 182; Ayman, *a.g.e.*, s. 75-76.

bir noktaya kadar algıladığını; kalbin ise onu sınırsız bir şekilde algıladığını belirtmektedir.

Gazzâli'ye göre akıllı kötölemek, Allah'ın bize verdiği nuru kötölemek anlamına gelir. Çünkü insan, bu alemde bir şeyin doğruluğu ve yanlışlığını akılla çözmektedir. O, akıllı olumsuzlayıcı bir duruma getirdiğimizde ortaya çıkan olumlu durumları da olumsuzladığımızı ifade etmektedir. Gazzâli'ye göre akıl, yâkin gözü ve iman nuru gibi anlaşılması gerekir. Gazzâli, akla kötü anlamlar yüklediğimizde, iyi olan durumları da kötülediğimizi ifade etmektedir.³⁴⁴

Gazzâli, kalbin hakikate ulaşmasındaki başarısına baktığımızda onun ancak kalb ile hissedilerek, insanın içinde şüpheyi yer bırakmayacak bir şekilde bilgiye ulaşması gerekmektedir.³⁴⁵ Yani insan bazı durumlarda ortaya koyduğu davranışı bir türlü kabullenemediğini hissetmektedir. İşte Gazzâli, burada insanın içine sinecek bir davranışın, kalbin Allah'a olan yakınlığıyla ilgili olduğunu belirtmektedir.

Gazzâli, kalbin ilahi nurun aydınlığında olduğu zaman ilahi hükümlere inanacağını ve yakın bilgiye ulaşacağını belirtmektedir. Bu yakın bilgiye insan akıl ile ulaşmaktadır. Bu yakın bilgi, ilahi nur ile çelişmediği müddetçe bu durum kalbin nurunun ve aklın yakın gücünün daha kuvvetli bir şekilde olmasını sağlar.³⁴⁶ Yani kalbin nuru ile aklın istidlalleri birleşirse ortaya çıkan bilginin çok sağlam olacağı belirtilmektedir.

Gazzâli, aklın kalbin hizmetinde ve onun emrinde olması gerektiğini ifade etmektedir. O, kalbin Allah'a yönünü dönmüş bir makamı; aklın ise kalbin ışığı ve nuru olduğunu kabul etmektedir. Kalb, ancak akılla önünü görür. Bundan dolayı Gazzâli Allah'ın akla nur adını verdiğini belirtmektedir.³⁴⁷ Gazzâli, aklın sadece bilgiye ulaşma yolu olmadığı, akılla birlikte kalbi (manevi) bilgininin merkezi olarak görmektedir. Gazzâli, merkezde kalbin, yardımcılarının ise akıl ve duyu organları olduğunu belirtmektedir.³⁴⁸ Buradan hareketle kalb ve aklın birbirine destek veren bir yapısının olduğu görülmektedir. Ama yetkin olan, kalb bilgisidir. Ancak bu noktada insan, kalbin işlevsel olması için akla muhtaç olur. Bu ilişkide akıl maddi; kalb de manevi tarafımızı göstermektedir. Kalb ve akıl birleştiğinde insanın bilgiye ulaşması ve kendini tanıması gerçekleşmektedir.

³⁴⁴ İnam, *a.g.m.*, s. 515; Aydın, *a.g.e.*, s. 62.

³⁴⁵ Bolay, *a.g.e.*, s. 192.

³⁴⁶ Dinani, *a.g.e.*, s. 179-180.

³⁴⁷ Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, s. 19; *İhya*, C. I, s. 210; Uyanık, *a.g.e.*, s. 97.

³⁴⁸ Uyanık, *a.g.e.*, s. 97.

SONUÇ

Gazzâli, İslam düşüncesini kendi çağında özgün bir şekilde yorumlayan bir alimdir. Onun kelam, felsefe, batınlık ve tasavvuf ilimlerindeki derin ve keskin bilgisi bugün İslam düşüncesini etkilemiştir. Gazzâli'nin ilim dallarının incelerken metodu kendi orijinalliğini gösterir. Gazzâli'yi ilk başta okuduğumuzda onun katı bir şüpheci olduğu hemen anlaşılır. Ama iyice tahlil edilince onun metodik bir şüpheci olduğu anlaşılır. Ondaki şüphe özgün ve orijinal bir durumdadır. Amaca ulaşmak için şüpheyi bir araç olarak kullandığını görmekteyiz. Gazzâli ne bir septik, ne de bir dogmatiktir. Gazzâli, Allah'ın emirlerini kalb-akıl ilişkisi bağlamında mükemmel yorumlayan bir düşünürdür.

Ergenlikten itibaren taklidi imandan tahkiki imana geçişi onun ilim hayatında görmekteyiz. Gazzâli, önce ilim dallarını incelemiştir. Gazzâli sırasıyla kelam, talimiye, felsefe ve sufiye ekollerini derinliğine araştırmıştır. Bu ilimlerin amacını, bütün özelliklerini öğrenmiştir. Gazzâli her ilim dalını veya ekolü amaçları, yöntemi, mensupları bakımından derinliğine incelemiştir. Bu bilim dallarını onların metoduyla eleştiri süzgecinden geçirir. Gazzâli, kelimcilerin gereksiz tartışmalarını, fakihlerin dar görüşlülüğünü, batınilerin küstahlığını, filozofların yanılmazlığını ve sufilerin sessizliğini yüksek bir sesle eleştirmiştir. Ayrıca bu ilim dalları Gazzâli'yle birlikte farklı bir boyut kazanmıştır. Gazzâli, birden fazla ilim dalıyla ilgilenmesine rağmen ilgilendiği bütün ilim dallarında (kelam, fıkıh, batıniye, felsefe, tasavvuf) otorite olduğu görülür. Gazzâli, kendini aşan ve çağını objektif bir şekilde yorumlayan bir aydın haline gelmiştir. O ilimde en üst seviyedeyken uzlete (yanlızlığa) çekilir. Kendi nefsinin terbiye ettikten sonra halkın arasına girer. Gazzâli, aslında toplum içerisine hemen girmek istemez. Ama insanların kendisine ihtiyacı olduğunu anlamıştır. Gazzâli, insanların toplumsal hayattaki problemlerine cevap bulmaya çalışmıştır. Halkın yanlış inanç ve davranışları hakkında onları bilgilendirmiştir.

Gazzâli, ömrü boyunca geçirdiği evreleri, insanın gelişim evrelerine benzetir. İnsan çocuklukta her şeyi merak eder, sorar, ve öğrenir. Gençlikte sorduğu ve öğrendiği şeyleri anlamlandırır. Orta yaşlılıkta ise öğrendiği ve anlamlandırdığı şeyleri eleştirmeye başlar. Yaşlılıkta ise bütün ömrü boyunca geçirdiği süreçleri gözünün önünden geçirir. İnsan hayatını bir çocuğun oyun oynamasına benzetir. Ömründeki olaylara, durumlara ve dünyaya nasıl hırsla sarıldığını hatırlar. Ama şimdi bunların

hepsinin bir hayal olduğunu görür. Bu kişi artık manevi bir dönemi yaşamaya başlamıştır. Gazzâli’de ömrü boyunca ilim dallarında ve müderrislikte çok önemli noktalara gelmiştir. O, bu durumları yaşadığından daha ötesini düşünmemiştir. Gazzâli nefsinin bu şımarıklığını manevi bir hayata yolculukla bitirir. Yoksa kendini hayat imtihanından başarısız olacağını bilir. Bu manevi hayatı yaşamakla nefsinin arzu ve isteklerine karşı gelmiştir.

Gazzâli, karşısına çıkan problemleri yorumlamaya çalışırken aklı çok iyi bir şekilde kullanmıştır. Meseleleri aydınlığa kavuştururken nakli de işlevsel bir şekilde kullanmıştır. Gazzâli aklın işlevselliğinin farkında olan, ama nakli de (Kur’an ve Sünnet) işlevsel olan akıl ile yorumlayan metodik ve sentezci bir İslam düşünürüdür.

Gazzâli’ye göre kalb, aklın karşıtı değildir. Kalb ile akıl belli bir yere kadar birbirine destek verir. Akletme, kalbin en önemli özelliğidir. Düşünme aklın çalışma alanıyla gerçekleşen bir özelliğe sahiptir. Ancak metafizik konularda “*akıl*” kelimesi anlamı itibariyle sınırlı bir yapıya sahipken; “*kalb*” kelimesi için sınırsız bir özelliğe sahip olduğundan dolayı kalbin anladığını akıl anlamayabilir. Bu noktada akıl, kalbin yolunu ve işlevini anlamaya çalışmalıdır.

Gazzâli, insan aklının gerçek bir bilgiye ulaşması için vehim ve hayal perdesinden uzak kalması gerektiğini söyler. Bu durumun gerçekleştiği takdirde akıl gerçek anlamını bulacağını söyler. Aklında algılayabileceği bir seviyesi vardır. Gazzâli’ye göre onun ötesi ancak kalb yoluyla keşfedilir.

Gazzâli’de aklın yine kendisiyle eleştirildiğini görülür. Aklın ve duyu organlarının insanı hataya götürebileceği, sadece akılla Allah’ı bilmenin mümkün olamayacağı ve Allah’ı bilmenin asıl yolunun akıl üstü bir yolla olduğu görülür.

Gazzâli metafiziğin salt aklın araştırmasının üstünde olduğunu söyler. Bunu araştırmaya çalışmak boşa zaman geçirmektir. İnsan sadece aklıyla Tanrı’yı ve melekût âlemini keşfedemez. Bu noktada insanın aklının yetersiz kalacağını söyler. İnsanoğlu metafizik âlemin sırlarını nefsini terbiye ederek, kalbinin mistik tecrübesiyle gerçekleştireceğini söyler. O, metafizik âlemin gerçeklerini akılla çözmeye çalıştığımız vakit, çıkmaza gireceğimizi söyler. Bu âlemin gerçekliklerini kalb gözü denen bir yolla çözebileceğimizi savunur. Gazzâli, kalb gözüne akıl, ruh ve nefis gibi anlamlar verdiği görülür.

Gazzâli’ye göre kalb, Allah’ın insana bilgiyi verdiği bir merkezdir. İnsan, eşyanın hakikatini onunla öğrenir. Kalb, insan ruhunun keşf ve sezginin meydana

geldiği bir yerdir. Gazzâli düşüncesinde kalb, aynaya benzetilir. İnsan dünyanın arzu ve isteklerinden vazgeçebildiği sürece levh-i mahfuz'dan kendisine bilgiler geldiğini iddia edilir. Kalb, insanın diğer varlıklardan ayırıcı bir özelliğe sahiptir.

Gazzâli, insanın eşyanın hakikatının ancak kalb ile gerçekleşeceğini söyler. Bu noktada akıl ve duyuların kalbe yardımcı olduğu gerçeği unutulmamalıdır. Kalb yolunun meşakkatli bir yol olduğunu, nefis terbiyesinin kolay olmadığını ve bu yolun çeşitli sıkıntılarla dolu olduğunu söyler.

Gazzâli'nin eserlerine bakıldığında hangi ilim dalıyla ilgili yazarsa o ilim dallarına hâkim olduğu görülür. Dini ve akli ilimler hakkında yazdığı kitaplarda onun özgün yorumu ve konuları objektif bir şekilde incelediği görülür. Gazzâli, eserlerinde tartıştığı konuları bütün yönleriyle okuyucuya anlatır. O, süslü ve ağır bir dil kullanmaz. Onun eserleri okunduğu zaman, ne kadar samimi ve içten bir sesleniş gerçekleştirdiği görülür.

Gazzâli yaşadığı çağı Ehl-i Sünnet anlayışıyla yorumlayan bir âlimdir. Bu aydın hem kendi yaşadığı döneme hem de günümüz Müslümanlarına ışık tutmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

- Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, Beyrut 1985.
- Aydınlı, Yaşar, *Gazzâli: Muhafazakar ve Modern*, Bursa 2002.
- Aydınlı, Yaşar, “Gazzâli’nin İlim ve Düşünce Dünyası”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C., 13, S., 3-4, İstanbul 2000.
- Ayman, Mehmet, *Gazzâli’de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, İstanbul 1997.
- Bayrakdar, Mehmet, *İslam Felsefesine Giriş*, Ankara 2001.
- Bolay, Süleyman Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazzâli Metafiziğinin Karşılaştırılması*, İstanbul 1993.
- Bolay, Süleyman Hayri, “Akıl”, *DİA.*, C., 2, İstanbul 1989.
- Bulaç Ali, *İslam Düşüncesinde Din-Felsefe/Vahiy-Akıl İlişkisi*, İstanbul 1994.
- Buhari, *Sahih*.
- Cevheri, eş-Şihah, Beyrut 1979.
- Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, C. I, çev., Hüseyin Hatemi, İstanbul 2008.
- Çağrııcı, Mustafa, “Gazzâli”, *DİA.*, C. 13, İstanbul 1996.
- Çubukçu, İbrahim Agâh, *Gazzâli ve Şüphecilik*, Ankara 1989.
- Deniz, Gürbüz, *Kelam-Felsefe Tartışmaları*, Ankara 2009.
- Doğan, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996.
- el-İsfehani, Ragıb, *el-Müfredat*, “a-k-l”, “r-v-h” ve “n-f-s” mad., Beyrut trz.
- el-Cabiri, Muhammed Abid, *Arap-İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev., Burhan Köroğlu, Hasan Hacak, Ekrem Demirli, İstanbul 2001.
- Erdem, Hüsamettin, *Bazı Felsefe Meseleleri*, Konya 2009.
- Erdem, Hüsamettin, “Gazzâli’de Bilgi Meselesi”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, C., 13, S., 3-4, İstanbul 2000.
- Erdem, Hüsamettin, “Gazzâli’de Akıl-Din İlişkisi”, *TYB Akademi Dergisi*, S., 1, Ankara 2011.
- Fahri, Macit, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev., Kasım Turhan, İstanbul 2000.
- Farabi, *Medinetü'l-Fazıla*, çev., Ahmet Arslan, Ankara 2011.
- Farabi, *Risale fi'l-Akl*, neşreden: Maurice Bouges, Beyrut 1983.
- Frager, Robert, *Kalb, Nefs ve Ruh*, çev., İbrahim Kapaklıkaya, İstanbul trz.
- Fazlurrahman, *İslam*, çev., Mehmet Dağ, Mehmet Aydın, Ankara 2000.
- Gazzâli, *Abidler Yolu*, çev., i. Turgut Ulusoy, İstanbul trz.

- Gazzâli, *Ariflerin Yolu*, çev., Eser Sazak, İstanbul 2009.
- Gazzâli, *El-Munkizü mine'd Dalâl ve Tasavvufî İncelemeler*, çev., Salih Uçan, İstanbul 2008.
- Gazzâli, *Felsefenin Temel İlkeleri*, çev., Cemaleddin Erdemci, Ankara 2002.
- Gazzâli, *Filozofların Tutarsızlığı*, çev., Bekir Sadak, İstanbul 2002.
- Gazzâli, *Hakikat Bilgisine Yükseliş*, çev., Serkan Özburun, İstanbul 2007.
- Gazzâli, *Hidayet Rehberi*, çev., Veysel Akaya, İstanbul 2010.
- Gazzâli, İhyâu 'Ulûmi'd-Din, C., I-IV, çev., Mehmed A. Müftüoğlu, İstanbul 2007.
- Gazzâli, *İman Kitabı*, çev., Ahmet Ak, İstanbul 2009.
- Gazzâli, *Kalplerin Keşfi*, çev., Salih Uçan, İstanbul trz.
- Gazzâli, *Kimya-yı Saadet*, çev. M. Faruk Gürtunca, İstanbul, trz.
- Gazzâli, *Ledun Risalesi*, çev., Serken Özburun, Yusuf Özkan Özburun, İstanbul 2007.
- Gazzâli, *Mizanu'l-Amel*, çev., R. Barışık, İstanbul 1970.
- Gazzâli, *Mustafa*, çev., Yunus Apaydın, C., I, İstanbul 2006.
- Gazzâli, *Nurlar Alemi*, çev., Şadi Eren, İstanbul 2006.
- İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, "k-l-b" ve "r-v-h" mad., Beyrut trz.
- İbn Mace, *Sünen*.
- İbrahimi Dinani, Gulamhüseyin, *Akil Defteri, Aşk Ayeti-I*, çev., Talip Çetinkaya, İstanbul 2008.
- İnam, Ahmet, "Gazzâli'nin Kalp Ordusu", *İslami Araştırmalar Dergisi*, C., 13, S., 3-4, İstanbul 2000.
- Karadaş, Cağfer, *Gazzâli*, İstanbul 2004.
- Kaya, Mahmut, "Kindi", *DİA.*, C. 26, Ankara 2002.
- Kaya, Mahmut, "Farabi", *DİA.*, C. 12, İstanbul 1995.
- Kindi, *Felsefî Risaleler*, çev., Mahmut Kaya, İstanbul 1994.
- Mutçalı, Serdar, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1996.
- Nasr, Seyyid Hüseyin-Leoman, Oliver, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev., Ş. Öcal-H.T. Başoğlu, İstanbul 2007.
- Nesai, *Sünen*.
- Orman, Sabri, *Gazali*, İstanbul 1986.
- Sarıoğlu, Hüseyin, *İbn Rüşd Felsefesi*, İstanbul 2003.
- Şahin, Eyüp, *Felsefe Dünyası Dergisi*, Sayı: 48, Ankara 2008.

- Şerif, M. Muhammed, *Klasik İslam Filozofları ve Düşünceleri*, çev., Mustafa Armağan, İstanbul 2000.
- Şulul, Cevher, *Kindi Metafiziği*, İstanbul 2003.
- Taylan, Necip, *Gazzâli'nin Düşünme Sisteminin Temelleri*, İstanbul 1994.
- Tirmizi, Sünen.
- Uludağ Süleyman, *İslam Düşüncesinin Yapısı*, İstanbul 1994.
- Uludağ, Süleyman, “*Kalb*”, *DİA.*, C., 24, İstanbul 2001.
- Uludağ, Süleyman, “*Nefs*”, *DİA.*, C., 32, İstanbul 2006.
- Uyanık, Mevlüt, *İslam Bilgi Felsefesinde Kalbin Anlaması-Gazzâli Örneği-*, Ankara 2005.
- Ülken, Hilmi Ziya, *İslam Düşüncesi*, İstanbul 1995.
- Watt, W. Montgomery, *Müslüman Aydın*, çev., Hanifi Özcan İzmir 1989.
- Yavuz, Yusuf Şevki, “*Ruh*”, *DİA.*, C., 35, İstanbul 2008.
- Yazır, Elmalılı M. Hamdi, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*, sad., Mustafa Kasadar, İstanbul trz.
- Zerrinkub, Abdülhüseyin, *Medreseden Kaçış; İmam Gazzâli'nin Hayatı, Fikirleri ve Eserleri*, çev., Hikmet Gök, İstanbul 2007.

ÖZGEÇMİŞ

1980 yılında Malatya’da doğdu. 1991 yılında ilköğrenimini Hatunsuyu kasabasında tamamladı. 1997 yılında Malatya İmam Hatip Lisesi’nden, 2002 yılında da Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nden mezun oldu. 2005 yılında Malatya’da Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi öğretmeni olarak göreve başladı. 2009 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü İslam Felsefesi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisansa başladı. Şu anda eğitim-öğretim faaliyetleri ve Yüksek Lisans tez çalışmalarına devam eden araştırmacı Arapça ve İngilizce bilmektedir.